

A
VÁROSOK FEJLŐDÉSE
ÉS
JELENTŐSÉGE

IRTA

DR. KENÉZ BÉLA

MINISZTERI SEGÉDTITKÁR

A M. KIR. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATALBAN

BUDAPEST

POLITZER-FÉLE KÖNYVKIADÓVÁLLALAT KIADÁSA

1905

TARTALOM.

I. A város fogalma	5
II. Adatgyűjtemény a városi és vidéki népesség növekvéséről	12
III. Miből áll elő a városi népesség szaporodása	24
IV. A „cityképződés“	38
V. A városok vonzóerejének hatásai	44
VI. A városba tódulás okai és a városok gazdasági jelentősége.	
1. Gazdasági okok és a „rural depopulation“	63
2. A városok gazdasági jelentősége	83
3. A városba tódulás egyéb okai	87
4. Különbség a mai és a hajdani város között	91
VII. A városba tódulás következményei.	
1. A városok népességének összetétele	96
2. A városi élet hatásai	107

I.

A város fogalma.

Korunk egyik jellemző tünete, hogy nagyon sokan változtatják lakóhelyüket és teszik át gazdasági tevékenységük középpontját egyik vidékből a másikba. Óriási ember-tömegek jönnek ily módon mozgásba, amelyek mellett a mult idők legnagyobb emberhullámozásai: a hódító hadseregek vagy akár a népvándorlások korának sűrű rajai is egészen eltörpülnek. Hiszen pl. csak Amerikában legalább 25 millió ember keresett új hazát az utolsó félszázadban, pusztán a németbirodalmi kikötőkből 1871 óta majdnem négy millió kivándorló szállott tengerre s egyedül hazánk csak az utolsó 20 év alatt 400 ezer fiát vesztette el kivándorlás révén.¹

¹ Hogy mit jelentenek e számok a mult idők vándorlásaival és népességi arányaival szemben, fogalmat alkothatunk róla, ha meggondoljuk, hogy — egykorú hiteles források tanúsága szerint — Nagy Sándor Ázsiát járó hadserege alig 40.000 harcosból állott; a hódító perzsa nép lélekszáma nem sokkal lehetett több félmilliónál; Görögországnak, az antik világ urának a mainál kétszer nagyobb területen (Kr. e. 432 körül) csak 3 millió lakosa volt; az egész Itália földjén, amely ma 32 milliónyi népnek szolgál lakóhelyül s amely az ókor sűrűbb népességű területei közé tartozott, a római birodalom fénykorában legföljebb hat millió ember élt s a honfoglaló magyar harcosok számát Szalai a Thuróczy krónikája nyomán 216 ezer főre becsüli. L. *Beloch*: Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt, Leipzig 1886. *Szalay* László: Magyarország Története I. kötet, Pest, 1861 és *Thirring*: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Budapest, 1904.

Vándormozgalom azonban nemcsak világrészek és országok közt folyik: egy-egy állam határain belül még erősebb hullámokat ver. Belgiumban pl., amelyet idevágó kitűnő adatgyűjtése tesz alkalmas példává, az 1900. év folyamán 863 ezren változtatták lakóhelyüket az ország határain belül, míg az ország határát mindössze 54 ezer ki- és bevándorló lépte át.¹

A szülőföld e tömeges elhagyása, az egyének óriási számának e lakóhelyváltoztatása, amit joggal nevezhetünk a legujabb kor tünetének, mert — legalább is ily terjedelemben — csak a vándorlást a költözködési jog elismerése és a közlekedés eszközeinek tökéletesítése révén jogilag és fizikailag lehetségessé tévő legujabb korban mehet végbe, azt a sajátos és korunkat mindenek fölött jellemző hatást hozza létre, amivel az alább következőkben foglalkozni kívánunk: a népességnek városokban való u. n. tömörülését.

E tömörülés lényegében véve annyit jelent, hogy a lakóhelyek ama csoportja, amelyet „város” névvel szoktunk jelölni, a népességnek mind nagyobb hányadát szivja föl magába, míg a vidéki népesség, amelynek sorait a városokba való tódulás megritkítja, szaporodásában lassúbbá lesz, megállapodik, vagy épenséggel meg is fogyatkozik s előáll a munkáskezeknek a vidéken űzött foglalkozások intenzív művelését akadályozó hiánya, a sokat tárgyalt „rural depopulation”.

Mielőtt a kérdés mélyébe igyekeznénk hatolni annak megállapítása végett, hogy a városok varázslatos gyorsaságu szaporodása mennyiben esik a vidék rovására, mi igaz a vidék elnéptelenedéséből, a népesség mely osztályára hat a városok felszívó ereje legjobban, mi e vonzó erő nyitja, miben áll a városok gazdaságtársadalmi jelentősége s mik a városi élet hatásai, előbb tisztáznunk kell a város fogalmát.

¹ Annuaire Statistique de la Belgique, Tome XXXII. Bruxelles, 1902.

Ezt általánosságban meghatározni nem nehéz: a gazdasági és szellemi élet középpontjait alkotó s ezen a réven rendszerint nagyobb számú népességet is magukban foglaló lakóhelyeket nevezhetjük városoknak. E fogalom meghatározás alapján, amelybe Wenzel¹ még a „jogilag fontosabb rendezést“ is bele kívánja fűzni, kétségen fölül álló esetekben, a nagy városoknál vagy a kis faluknál könnyen eldönthetjük ugyan, hogy városnak tekintsünk-e valamely lakott helyet vagy sem, de nehézség merül föl a kétes eseteknél, amikor annak megállapítása, hogy valamely községet egy-egy vidék gazdasági és szellemi élete középpontjának s ennél fogva városnak lehet-e tekinteni vagy sem, az egyéni felfogás önkényes voltán fordul meg. Nem is tekintve azonban az egyéni felfogás ingatag voltából származó nehézségeket, az imént említett szempontok alapján külön-külön meghatározni minden egyes esetben a lakott hely városi vagy falusi jellegét annál nehezebben lehetne, mert ez az eljárás az elbírálás alá kerülő lakott helyek különös viszonyainak egy-egy kutató által bajosan megszerezhető ismeretét tételezné föl. Ennek a nehézségnek s egyúttal az egyéni felfogás ingadozásából származó hibáknak elkerülése és az összehasonlítást legalább formailag helyes alapokra fektető egyöntetűségnek a biztosítása tehát más módszer alkalmazását követeli és pedig olyanét, amely a városi jelleg megállapításánál általános kritériumokból indul ki, t. i. a községnek vagy lélekszámát, vagy közigazgatási jellegét veszi alapul. A ma általánosan elfogadott elvek szerint a 2000-nél népesebb községeket tekintik városoknak, és pedig a németbirodalmi statisztika által tovább fejlesztett osztályozás szerint a 2000—5000 lakosú községek mezővárosok (Landstadt), az 5000—20.000 lakosúak kisvárosok (Kleinstadt); a 20.000—100.000 lakosúak közép nagyságú városok, a 100.000 lelket meghaladó népes-

¹ Wenzel: Magyarország városai és városjogai a multban és jelenben. Értekezések a társadalmi tudományok köréből. IV. K. 9. sz. Budapest, 1877.

ségüek a nagyvárosok s ezek közül a milliós lakosúakat Mayr szerint¹ világvárosoknak nevezhetjük. (Meg kell itt mindjárt mondanunk, hogy az Egyesült Államok hivatalos statisztikája a 8000-es lélekszámot tekinti a városi lakosság minimumának.) Közigazgatási jellegüket véve alapul az osztályozásnál, városok mindazok a községek, amelyeket a közigazgatási jog ilyenekül ismer el, nálunk tehát pl. a törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok népessége tekintendő városi népességnek, Angliában pedig az u. n. Urban district-é, amelyeket az 1872. évi Public Health Act „Urban sanitary districts“ gyanánt kijelölt és szélesebb körű önkormányzati joggal ruházott föl.

Kétségtelen, hogy mindkét generalizáló osztályozási alapnak vannak hibái: pusztán a lélekszám pl. nem adja meg a városi jelleget. Nálunk az Alföldön, ahol a történelmi fejlődés (védelem szüksége) és a területi viszonyok (a terjeszkedés lehetősége) a lakosságot népes községekben tömörítették, nem egy, nemcsak kétezer, de tízezer léleknél is több lakost számláló község van, amelyet igazában csak népes falunak nevezhetünk. Viszont a város közigazgatási fogalma sem mindig fűdi a város demografikus fogalmát. Nálunk pl. a közigazgatási jogilag magasabb rendű törvényhatósági jogú városok jelentkeznek első sorban a városi élet megtestesítői gyanánt, s csak utánuk a rendezett tanácsú városok, de azért ki tagadhatná, hogy egy-két rendezett tanácsú városunk (pl. Miskolcz) városi jelleg dolgában fölötte áll nem egy törvényhatósági jogú városnak, vagy hogy egyes nagyközségeink (Ujpest, Diósgyőr, Salgótarján) városiasság dolgában felülmulnak nem egy várost. Sőt ez osztályozási alapok (lélekszám és közigazgatási jelleg) ki nem elégitő voltáról tesz bizonyosságot az is, hogy alkalmazásuk egymásnak ellenmondó eredményekre vezet: 47 olyan községünk van, a melynek lélekszáma a tízezret meghaladja, de azért köz-

¹ Mayr: Die Bevölkerung der Grossstädte. Dresden, 1903.

igazgatási jogilag még sem város, míg viszont 106 rendezett tanácsu városunk közül 58-nak népessége a tízezer lelket nem éri el. Végül a lakóhelyeknek — hogy úgy mondjuk — egyéniségét figyelmen kívül hagyó ezen módszerek mindkettejének meg van az a hiánya, hogy nem veszi tekintetbe azt a városi jelleg megítélése szempontjából fontos körülményt, hogy a község területén hogyan él a lakosság: egymástól távol, elszórtan-e, vagy pedig összeépített s legfőljebb kertek és utcák által elválasztott házakban. Az előbbi esetben (amire példák a mi havasi falvaink) éljen bármily nagyszámu lakosság a község gyanánt kijelölt területen, voltaképen nemcsak hogy városi jellegről nem lehet szó, de demografiaiilag még községről sem beszélhetünk, mivel tulajdonképen csak tanyák csoportjával állunk szemben, amelyek közigazgatási célszerűségi okokból mesterséges és képzelt egységbe olvasztattak össze, de amelyekben az az együtt működés, az erőknek az a középpontosítása, amely a városi életnek alapföltétele, merőben ki van zárva. Mily roppant különbség van pl. városi jelleg dolgában a Maros-Torda vármegyei Toplica között, a melynek 5200 főnyi lakossága körülbelül 60 ezer kataszteri hold területen elszórtan él és az alig valamivel több lakost számláló Késmárk között. Azonban nem csak két különböző községet állithatunk egymással szembe lakosaik tömörült vagy szétszórt volta szerint: ugyanazon közigazgatási község lakosainál is megtaláljuk ezt az ellentétet: a lakosok egy része magában a községben, összeépített házakban lakik s városi életet folytat, míg másik része a község külterületén, gazdasága középpontján, a városi élet áramlataitól teljesen elszigetelten él, amire épen hazánkban, a kifejlett tanyarendszer mellett számos példát hozhatunk föl. Itt van pl. Szeged, amelynek 103 ezer lakosa közül több mint 38 ezer, Szabadka, amelynek 82 ezer lakosa közül majdnem 40 ezer és Kecskemét, amelynek 58 ezer lakosa közül több mint 25 ezer nem a város

belterületén, hanem szétszórt tanyákon, (szállásokon, szőlőhegyeken, telepeken) él és így semmiben sem különbözik a legkisebb faluban lakó gazdálkodó népesség tagjaitól. És épen abban a körülményben, hogy városlakókat és tanyalakókat találunk ugyanabban a községben, amely közigazgatási jogilag mindig, de a statisztikai felvétel tükrében is legtöbbször egységes egész gyanánt jelentkezik, rejlik a nehézsége annak, hogy a városi népességet a vidékitől megkülönböztessük. Ez azonban nemcsak a generalizáló, a városi jelleget a lélekszámtól vagy a közigazgatási jellegtől függővé tévő módszerek mellett lehetetlen, hanem akkor sem vihető keresztül, ha minden egyes községet külön-külön teszünk vizsgálat tárgyává. Mert nem tekintve azt, hogy pontos adat arról, hogy egy-egy község lakosai közül mennyien élnek tömörítve és mennyien szétszórtan, minden egyes községre vonatkozólag aligha áll rendelkezésre s így a tulajdonképeni városi népességnek még csak a számát sem tudnók pontosan megállapítani, nem is beszélve a kérdés tisztázása céljából szükséges egyéb adatokról, leküzdhetetlen nehézséget okoz pl. már annak eldöntése is, hogy hol van az a határ, ahol a község belterülete, az összeépült házak sora és ennél fogva a városi lakosság megszűnik és a tanyai, a vidéki népesség kezdődik. A községek belső területe ugyanis nincs élesen elhatárolva a külsőtől, az utcák és az összeépített házak sora nem szűnik meg egy csapásra, hanem előbb megritkul s szinte észrevétlenül megy át a határba. Nem is sikerült a kérdést jól megoldani a franciáknak sem, akik pedig erre kísérletet tettek s a városi népesség körébe csak azon községeket sorozták, a melyekben legalább kétezer ember tömörülve, tehát nem szétszórtan él (*agglomérée celle qui se groupe immédiatement autour du clocher*), azonban az ily községek összes, tehát nem agglomerált lakosságát is kénytelenek a fent említett nehézség okából a városi népességhez számítani.¹

¹ Resultats statistiques du denombrement de 1891. Paris 1894.

Mindezeknél fogva célszerűbb — fentebb említett hátrányaik ellenére is — az általánosító osztályozási alapokat elfogadni. Ez alapok mindkettejének meg van ugyanis az a jó oldala, hogy az osztályozást az egyéni önkénytől független, szilárd alapokra fekteti. A lélekszám alapulvétele emellett azonkívül, hogy a lélekszám nagysága általánosságban elég hű következtetést enged a község városi vagy vidéki jellegére, a városok gazdaságtársadalmi berendezkedése nagyobb számú lakosságot kívánván, mint a vidék — nemzetközi alkalmaztatásánál fogva internacionális összehasonlításokra is lehetőséget ad. Viszont a közigazgatási jelleg alap gyanánt való elfogadásának hazai viszonyaink között szintén megvan a maga értelme, részint azért, mert nálunk egészben véve mégis csak közigazgatási jogi városaink, különösen a törvényhatósági jogú városok a városi jelleg hordozói, részint pedig, mivel e városokról tüzetesebb és könnyebben megszerezhető adataink is vannak, mint a lakóhelyek többi közigazgatási csoportjairól. Ennélfogva az alább következőkben a hazai állapotok tárgyalásánál lehetőség szerint mindkét osztályozási alapot figyelembe vesszük, mindakettőnek meg lévén — mint láttuk — más-más oldalról a maga jogosultsága.

II.

Adatgyűjtemény a városi és vidéki népesség növekvéséről.

Kitűzött feladatunk megoldásának során az első lépés annak megállapítása, hogy valóban szaporodott-e napjainkban a városi népesség és hogy minő arányokat ölt e szaporodás.

Ha a városi jelleg mértéke gyanánt a lélekszámot vesszük, a városi népesség növekvésének meghatározása tulajdonkép kétféle módon is történhetik. Az egyik esetben eltekinthetünk maguktól az egyes konkrét városok növekvésétől és csak azt nézzük, hogy bizonyos nagyságu, pl. legalább kétezer lelket számláló községekben mennyien laktak bizonyos idővel ezelőtt s mennyien ma, a városi népesség tehát általában mennyivel növekedett valamely meghatározott idő alatt. A másik eljárási mód szerint a lakóhelyek valamely kiválasztott csoportjának pl. azon községeknek, amelyek 1869-ben legalább kétezer lelket számláltak, a növekvését számítjuk ki. A különbséget a kétféle eljárás között világossá teszi a következő példa: az 50.000 lelket meghaladó városokban való néptömrülés mértékének megállapítása az első esetben akként történik, hogy megnézzük, mennyien laktak pl. 1869-ben és

mennyien 1900-ban 50.000 léleknél népesebb községekben. (Ekkor azt látjuk, hogy a szóban forgó községkategoria lakosainak száma 1869-ben 398.030, 1900-ban 1,203.611 volt, vagyis 50.000 léleknél nagyobb népességű községekben az utóbb említett évben 805.881-gyel többen laktak hazánkban mint harminczegy évvel azelőtt.) A másik eljárási mód szerint ellenben azt kérdezzük, hogy azon községek, a melyeknek 1869-ben vagy 1900-ban legalább 50.000 lakosuk volt, mennyivel szaporodtak e két népszámlálás közt eltelt idő alatt. (Feleletünk ez esetben az, hogy azon hét község összes lélekszáma, a melyeknek 1900-ban legalább 50.000 polgári lakosuk volt, 1900-ban 1,203.611-et, 1869-ben 613.754-et tett s így e község lakossága 31 év alatt 589.854 fővel szaporodott.) A két eljárás különbsége s egyuttal más-más szempontból mindkettőnek jogosult volta nyilvánvaló: az előbbi esetben a népesség tömörülésének általános irányára és mértékére vetettünk világosságot, a második esetben egyes, lélekszámuk által konkrétan meghatározott községek népességének növekvéséről számoltunk be. Az előbbi esetben a számítás alapjául szolgáló időtartam kezdetén és végén nem teljesen ugyanazon községek szerepelnek, minthogy az időszak végén szaporodásuk révén a magasabb lélekszámú (példánkban 50.000 léleknél népesebb) községkategoriókba felkerülnek oly községek is, amelyek az időszak elején még az alacsonyabb (példánkban 50.000 léleknél kevesebb lakosú) községek csoportjában foglaltak helyet, népességük tehát az időszak elején még az alacsonyabb lélekszámú kategóriába tartozó községek népességéhez, az időszak végén azonban már a magasabb kategória községeinek népességéhez számíttatik, míg a második esetben ugyanazon községek szerepelnek az időszak elején is, végén is.

Lássuk ezek után a népesség tömörülésének mértékét mindkét eljárási mód szerint legelső sorban hazánkban (mindig az anyaországot értve):

	Lélekszám	Növekvés 0/0-a	1000 lakos közül a községek oldalt megnevezett cso- portjában lakott	
	1869	1900	1869	1900
2000-nél keve-	lakosú községek			
sebb. . .		7,729.637	7,905.799	2.3 569 473
2000—5000		2,875.674	3,805.951	32.3 212 228
5000—10.000		1,114.403	1,593.789	43.0 82 95
10.000—50.000		1,461.385	2,212.424	51.4 108 132
50,000-et meg-	lakosú községek			
haladó . .		398.030	1,203.611	202.4 29 72
összes községek		13,579.129	16,721.574	23.1 1.000 1.000

A nemzetközi megegyezés szerint vidékinek tekintendő népesség (a 2000-nél kevesebb lakosú községek népessége) tehát szinte változatlan maradt, relative pedig vissza is esett: 1869-ben még az összes népesség 569^{0/00}-je, 1900-ban már csak 473^{0/00}-je élt ily községekben. Az összes többi kategoriák népessége ellenben nőtt, természetesen nemcsak a belső szaporodás révén, de annak következtében is, hogy az alacsonyabb kategoriák községei közül egyesek időközben a categoria határát alkotó lélekszámot elérték s így népességük 1900-ban már a magasabb kategoriánál vétetett számításba, ami egyúttal magyarázatul szolgál a 2000 léleknél kevesebb lakosú községkategoria stagnálásának: e legalacsonyabb categoria sok községének népessége időközben már elérte a 2000 lelket s így 1900-ban már a 2000—5000 lakosú községek közé számított, míg ellenben e községkategoria — mint legalacsonyabb — lélekszámemelkedés révén soha sem nyerhet, legfeljebb új községek alapításával, ami ritkán szokott történni. (Előfordulhat ugyan az is, hogy népcsökkenés következtében valamely község később alacsonyabb kategoriába kerül, de ez a dolog természete szerint ritka jelenség.)

Ha már most közelebbről vizsgáljuk a kétezernél népesebb „városi jellegű“ községkategoriaiak népnövekvését, lehetetlen észre nem vennünk, hogy minél nagyobb lélek-

számu községek alkotják a kategoriákat, annál nagyobb a gyarapodás, bizonyosságául Levasseur¹⁾ ama tételének, hogy az emberi tömegek vonzóereje egyenes arányban áll nagyságukkal.

Ugyane tételt támogatja és egyuttal közép nagyságu városainknak a vidékét messze tulszárnyaló fejlődését mutatja be a következő, most már csupán egyes meghatározott városokról szóló s velük az ország összes többi polgári népességét szembeállító kimutatás:

	Lélekszám		Szaporodás %o-a	1000 lakos közül az oldalt megnevezett községekben lakott	
	1869	1900		1869	1900
Budapest . . .	270.685	716.476	164.7	19.9	42.8
Az 1900-ban legalább 50 ezer lakosu városok					
Budapestnélkül	343.069	487.135	42.0	25.3	29.1
A többi községek	12,965.375	15,517.693	19.7	954.8	928.1

Legnagyobb városunknak, Budapestnek a növekvése tehát négyszerte nagyobb, mint egyenkint legalább 50.000 lelket számláló városaink utána következő csoportjának és nyolcszorosa az ennél csekélyebb lélekszámú községek gyarapodásának, amelynek viszont az említett közép nagyságu városok népszaporodása jó kétszerese.

Ha nem a lélekszámot, hanem a közigazgatási jelleget vesszük a városiasság mértékének s ez alapon akarjuk szembeállítani a város és vidék nép növekvését, a következő eredményre jutunk:

	Lélekszám		Szaporodás %o-a	1000 lakos közül az oldalt megnevezett községekben lakott	
	1869	1900	1869-1900	1869	1900
Budapest . . .	270.685	716.476	164.7	19.9	42.8
A többi th. jár. városok . . .	716.628	1,033.404	44.2	52.8	61.0
Rend. tan. városok	963.387	1,273.327	32.2	70.9	76.1
Vidék . . .	11,628.539	13,698.367	17.8	856.4	819.3

¹⁾ La population francaise, Paris 1889.

Ez adatokból megint csak az világlik ki, hogy minél erősebb a városi jelleg, annál rohamosabb a népesség növekvése: Budapest után a városi jellegű legerősebben magukon viselő törvényhatósági jogú városok szaporodtak leggyorsabban, utánuk a rendezett tanácsú városok, a melyekben a városi jelleg már sokkal kevésbé jut kifejezésre, míg a vidék szaporodása messze a városoké mögött marad. A városok és a vidék népnövekvése között mutatkozó roppant különbséget jellemzően világítja meg az az adat, hogy a szóban forgó 31 év alatt elért 3,142,445 főnyi népszaporodásból 1,072,617 főnyi vagyis az összes szaporodás több mint egyharmada a törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városokra esik, holott e városok 1869-ben az összes népességnek csak 14.4%-át foglalták magukban.

A városi népességnek a vidékét sokszorosan fölülmuló rohamos növekvése azonban természetesen nem csupán hazánkra szorítkozó, magában álló jelenség. Megtaláljuk ezt sokszor mesés arányokban külföldön is. Ausztriáról pl. álljon itt a következő táblázat: ¹

Községek csoportjai	Lakosok számának növekvése % -ban		1000 lakos közül a községek oldalt megnevezett csoportjában lakott		
	1880-1890	1890-1900	1880	1890	1900
500-nál kevesebb . . .	4.84	—8.84	704	314	262
500—2000	2.26	7.92		361	357
2000—5000	7.84	28.61	168	126	148
5000—10.000	5.96	38.59		41	51
10.000—20.000	33.21	9.09	128	38	38
20.000-nél több		31.99		120	144
összesen . . .	7.91	9.44	1.000	1.000	1.000

¹ Österreichische Statistik. LXIII, Band. Wien, 1903.

Mig tehát a 500-on alul maradó lélekszámú községekben kevesebben laktak a századfordulón, mint husz éven azelőtt, addig a többi községkategorikák mindegyike népesebb volt 1900-ban, mint 1880-ban s a népnövekvés egészben véve annál gyorsabb, minél nagyobb lélekszámú községeket foglalnak magukban a község-kategorikák. Ha pedig ez általános kategorikák helyett egyes kiválasztott városok növekvését kísérvük figyelemmel, azt látjuk, hogy az osztrák hivatalos statisztika által nagyvárosoknak nevezett városok közül Bécs az utolsó tíz év alatt 22.7%-kal, Prága 10.4%-kal, Brünn 15.8%-kal, Lemberg 25.0, Krakó 22.4, Grác 23.2, Triest 13.4%-kal növekedett, tehát jóval nagyobb mértékben, mint egész Ausztria, amelynek növekedése 9.4% volt. (Megjegyzendő, hogy egyes városok növekvése még ennél is nagyobb volna, ha a gazdaságilag velük egységes egészet alkotó, de külön közigazgatási egységeket alkotó „Vorort“-ok rohamosan fejlődő népességét is számításba vettük volna. Erről különben később bővebben lesz szó.)

A városi népesség szaporodása a Németbirodalomban még gyorsabb léptekkel halad, mint Ausztriában. 1871-ben még a 2000 léleknél kevesebb lakosu községek népessége (Landbevölkerung) 26.2 millió volt, a nagyobb községeké (Stadtbevölkerung) csak 14.8 millió, 1900-ban már a városi lakosság jóval felülmulja a vidékit, amaz 30.6 millió, emez 25.7 millió főből állván. Mig tehát a vidéki népesség harminc év alatt (egyek községeknek a kétezer főnyi lélekszám elérése után a városok kategorikájába való emelkedése következtében) félmillióval fogyott, a városi népesség 16 milliós szaporodása révén 1871-i lélekszámának több mint kétszeresére nőtt. Ennek aztán az a következtése, hogy mig 1871-ben minden ezer lakos közül 639, 1900-ban már csak 457 volt vidéki, viszont a városi lakosok 100-je a német egység megteremtésének évében csak 361 volt, 1900-ban már 543.¹ Egyes kiválasztott városoknak,

¹ Statistik des deutschen Reichs. Neue Folge B. 150, Berlin, 1903.

nevezetesen az 1900-ban legalább százezer lakost számláló 33 nagyvárosnak a növekvését vévén szemügyre, azt látjuk, hogy ha az 1871-i népességet száznak tekintjük, akkor az 1900. évi népesség volt:¹

Berlin (tiz kilométernyi tömörülési körben)	286
Berlin (1900. évi területén)	228
Berlin (1871. „ „)	226
Nagyvárosok Berlin nélkül (tiz km. tömörülési körben)	232
„ „ „ (1900. évi területén)	229
„ „ „ (1871. „ „)	211
Összes népesség a nagyvárosok nélkül	128

Ez adatok a nagyvárosoknak a vidéknél sokkal gyorsabb méretű növekvését éles világításba állítják s azért is tanulságosak, mert a vizsgálódásnak a 10 kilométernyi tömörülési körre való kiterjesztése révén nemcsak a közigazgatási városnak, de a Vorortokat is magában foglaló társadalomgazdasági városnak a fejlődését is megmérhetjük s úgy az 1871-i, mint az 1900. évi közigazgatási terület külön-külön figyelembevétele által az időközben történt területi átcsatolások zavaró hatását is kizártuk. Ilyképen tisztán láthatjuk a nagyvárosok igazán nagyarányu növekvését, amelynek következménye, hogy míg 1871-ben csak minden huszadik német polgár lakott nagyvárosokban, 1900-ban már minden hatodik nagyvárosi lakos volt.

Az összes államok között Anglia az, amelynek gazdasági viszonyai leginkább megkívánják a népességnek városokban való tömörülését, aminek aztán az a következménye, hogy 1900-ban már a népesség $\frac{1}{3}$ -a élt százezer léleknél népesebb városokban. A városi és vidéki népesség növekvésének mértékéről Anglia és Walesben a következő adatok tájékoztatnak:²

¹ Schott: Das Wachstum der deutschen Grossstädte seit 1871. Statistisches Jahrbuch deutscher Städte, 1903. Breslau, 1903.

² Census of England and Wales 1901. General Report. London, 1904.

	Szaporodás ‰-a	
	1881-1891	1891-1901
Nagylondon (a város és a rendőri kerület)	18.2	16.2
London	10.4	7.3
250.000-nél több	7.2	12.1
100.000—250.000	19.9	17.7
50.000—100.000	22.8	23.2
20.000— 50.000	22.1	20.3
10.000— 20.000	18.9	18.4
5000— 10.000	11.5	14.4
3000— 5000	6.6	8.6
3000— léleknél kevesebb	3.6	4.9
Összes városi kerületek	15.4	15.2
Összes vidéki kerületek	3.0	2.9
Összes tiszta vidéki kerületek (t. i. azon Registration Districtek, amelyekben nincs egy városi kerületsem)	—0.7	+2.0
Anglia és Wales	11.7	12.2

Nemcsak azt látjuk ez arányszámokból, hogy a városi népesség a vidékinél sokkalta gyorsabban szaporodik, de azt is, hogy egészen a százezres lakosságu városokig itt is megáll Levasseur tétele: minél nagyobbak a községek, annál nagyobb a vonzóerejük, tehát a bevándorlás és így a szaporodás is. A százezernél több lakosú városoknál azonban már kisebb szaporodást látunk, mint a 10—100.000 lakosúaknál, ami ellentétben áll a többször idézett Levasseur-féle törvénnyel. Ez az ellentét azonban csak látszólagos. A leggyorsabb szaporodású 50—100.000 lakosú városok egy része ugyanis épen egyes nagyvárosoknak (London, Birmingham, Liverpool) a külvárosa és rohamos növekvésük épen a velük gazdaságilag egységes egésznek tekintendő nagyváros vonzó erejének hatása, míg maguk a már tulzsufolt nagy városok mai közigazgatási területükön annál kevésbé szaporodhatnak;

mert a város belső területéről a várostól közigazgatásilag külön, álló külvárosokba (suburbs) hajtja az embereket a lakások drágasága, karöltve a fejlődő üzleti élettel, amely a lakásokból mindnagyobb számban csinál üzleti helyiségeket s szorítja ki a városok magvát alkotó területről a népet a külső periferiák felé, okául szolgálván az ugynevezett city képződésnek, amelyről később bővebben lesz szó. Épen ezért, ha egészen helyesen akarnánk eljárni a városok szaporodásának megmérésénél, voltaképen e gazdaságilag hozzájuk tartozó külvárosokat is számításba kellene venni. Hogy ez mekkora különbséget okozna, azt világosan mutatja a fentebb közölt táblázatban az e külvárosokat is magában foglaló „Greater London“-nak a szaporodása, amely az utolsó évtizedben Londonnak nép növekedésénél több mint kétszerre nagyobb volt.

Franciaországban a népnövekvés ma kizárólag a városi kerületekre esik, míg a vidék csekély születési többletét az elvándorlás teljesen fölemésztí, úgy, hogy a vidéki népesség már hosszú idő óta csökken, abszolút szám szerint is, amint ezt a következő adatokból láthatjuk :

Népszámlálás éve	Száz lélekre esett szaporodás két népszámlálás közt ¹		
	Departement de la Seine (=Páris)	Városi népesség	Vidéki
1856	—	—	—
1861	2.46	1.42	—0.12
1866	1.92	1.32	—0.09
1872	a d a t o k n i n c s e n e k		
1876	1.84	1.35	—0.04
1881	2.98	1.48	—0.29
1886	1.25	1.05	—0.10
1891	1.18	0.61	—0.32
1896	1.23	0.90	—0.45

¹ Statistique annuelle de mouvement de la population pour les années 1899. et 1900. Paris, 1901.

A városi népességnek szaporodását a vidéki népesség fogyásával szemben nagyon világosan állítja eléünk az az adat, hogy ha az 1856-iki népességet 100-nak vesszük, akkor az 1896-iki népesség volt :

Departement de la Seine (Paris)	193
Városi népesség	143
Vidéki népesség	90
Franciaország	106

A városok növekvésének igazán szédületes, valóban amerikai arányu példáját láthatjuk az északamerikai Egyesült Államokban.¹

Lélekszám	100 lakos közül a népesség oldalt megnev. csoportjához tartozott		Ha az 1790-i lélekszám 100, akkor az 1900-i	
	1790	1900	1790	1900
Városi népesség (= 8000 lélek-nél népesebb községek lakossága)	131.472	24,992.199	3.4	33.1
Vidéki népesség	3,797.742	50,485.268	96.6	66.9
				1.329

A városok népessége tehát aránylag 14-szer gyorsabban nőtt, mint a vidéké, amelynek pedig — tudjuk — szintén példátlanul nagy lendületet adott az ó-világból beözönlő nagy bevándorlás. Még kápráztatóbb képét látjuk a városok fejlődésének, ha egyes városokat vagy város csoportokat veszünk szemügyre: New-York lakossága 1800-ban 79.126 volt, száz év múlva már több mint negyvenszer ennyi, holott a leggyorsabban szaporodó európai városok sem tudnak ugyanezen idő alatt 13—14-szeres növekvésnél nagyobb felmutatni. Pedig nem is New-York a legerőteljesebb növekvésű város. Chicago népessége pl. az utolsó husz év alatt félmillióról 1.7 millióra nőtt, vagyis több mint megháromszorozódott. Van azután egész sereg kisebb város, amelyek szinte egyik napról a másikra

¹ Twelfth Census of the United States, Volume I. Part. I. Population. Washington 1902.

gomba módjára emelkednek ki a földből, varázslatos gyorsasággal. Ilyen pl. Scattle városa, amelynek 1880-ban még csak 3.533, 1900-ban már 80.671 főnyi lakosa volt, ami olyanforma növekvésnek felel meg, mintha pl. Budakeszi népessége husz esztendő alatt utólérné Szabadkáját. Pusztán az a 19 város, amelynek 1900-ban legalább 200.000 lakosa volt, 1880. óta 5½ millió lakossal szaporodott: 6½ millióról 11½ millióra, holott pl. Magyarország, amelynek népessége 1880-ban több mint kétszerese volt e városok 1880-iki lélekszámának, ugyanezen idő alatt nem is egészen három millióval gyarapodott.

A városok népességének a vidékénél sokkal rohamosabban történő, sőt olykor a vidék fogyásával szemben álló szaporodását eddig csak egyes államokról mutattuk ki részletesebben. Hogy azonban az ujkor mindenütt érvényesülő általános jelenségével van dolgunk, arról könnyen meggyőző a következő nemzetközi összefoglalás, amely legtöbbszörre az utolsó 20 évről szól¹

Ország	Időtartam	A 40.000 léleknél Az összes nagyobb községek népesség szaporodása	
Görögország . . .	1879—1896	155.7	22.9
Németország . . .	1880—1900	130.5	24.6
Svéd-Norvégország .	1881—1900	121.2	13.7
Svájc	1880—1900	108.7	16.9
Dánia	1880—1901	108.1	28.4
Magyarország . . .	1880—1900	106.9	21.6
Oroszország . . .	1882—1897	99.8	24.4
Németalföld . . .	1881—1899	79.9	27.2
Európai Törökország	1880—1900	77.0	13.5
Ausztria	1880—1900	64.4	18.1
Olaszország . . .	1881—1901	55.6	14.1
Spanyolország . . .	1877—1900	54.1	11.8
Románia	1878—1899	53.9	9.1
Nagybritannia . . .	1881—1901	51.8	16.8
Belgium	1880—1900	51.8	21.1
Portugallia	1878—1900	50.8	19.3
Franciaország . . .	1881—1901	27.4	3.4

¹ *Juraschek*: Die Staaten Europa's, Leipzig, Brünn, Wien 1903.

A 40.000 léleknél népesebb községek lakosságának növekvése tehát mindenütt tetemesen: legalább két-háromszor, de helyenkint kilenc-tizszerte gyorsabb léptekkel haladt, mint az összes népessége. Még élesebbé válik az ellentét, ha csak néhány, nevezetesen a megbízható adatokat nélkülöző Konstantinápoly kivételével a 10 legnagyobb európai város fejlődésére szoritjuk vizsgálódásunk körét. Ekkor ugyanis azt látjuk, hogy ha a 19. század első évének lakosságát az alatt felsorolandó városok mindegyikében százzal egyenlőnek vesszük, az utolsó népszámlálás idején a népesség:

Berlinben	= 1.469	Hamburgban	= 660
Budapesten	= 1.352	Szentpétervárott	= 603
Glasgowban	= 983	Párisban	= 496
Liverpoolban	= 833	Londonban	= 473
Bécsben	= 739	Moszkvában	= 345

holott egész Európának a század kezdetéről kimutatott népessége ugy aránylott a legutolsó századfordulón összeírt népességhez, mint száz a kétszázötvenhöz.

III.

Miből áll elő a városi népesség szaporodása?

A városok e varázslatos gyorsaságu gyarapodásának láttán nem fojthatjuk el a kérdést, miből áll elő ez a rohamos népnövekvés: a vidék népességét szivják e föl csakugyan a városok, vagy saját belső szaporodásuk növeli-e őket nagyra. Ez utóbbi föltevés alaptalan volna már az első pillanatra, a priori szembetünő: pusztán a születéseknek a halálozásokkal szemben mutatkozó többletéből ily roppant mértékű szaporodást legalább is a születések és halálozások számának mai aránya egymáshoz teljesen kizár. Adataink azonban képessé tesznek arra is, hogy közvetlenül, számszerű bizonyítékokkal mutathassuk ki, hogy a városok növekvése csak igen kis részben ered a belső, ugynevezett természetes szaporodásból (= születések többlete a halálozásokkal szemben), hanem legnagyobb részben a vidéki népességre mágnesként ható vonzóerejük okozta bevándorlásnak köszönhető. Adatkészletünkkel több oldalról is megvilágíthatjuk ezt a tényt: első sorban is meg tudjuk állapítani, hogy a városok bizonyos idő alatt mennyivel gyarapodtak volna pusztán a születések többlete révén s mennyi volt ezzel szemben a valóságos szaporodás, mekkora tehát a születési többlet és a valóságos szaporodás közt mutatkozó különbséggel egyenlő vándorlási nyereség. Továbbá kide-

ríthető, hogy a városok népességében mennyi a helybeli és mennyi az idegen születésűek száma, ami szintén képessé tesz arra, hogy a városok szaporodásának alkotó elemeit: a születési többletet és a bevándorlást megmérhessük, s emellett a kérdés lényegéhez tartozó számos más jelentős dologra is világosságot vethessünk (a városok vonzóerejének térbeli és időbeli hatása, az idegen születésűek nem, kor, foglalkozás stb. szerint való megoszlása stb.) Végül egyes külföldi városok közvetlenül is gyűjtenek adatokat a beköltözőttekről és elköltözöttokről, amelyek ugyan a dolog természete szerint a pontosság valami tökéletes mértékére nem emelkedhetnek ugyan (minden vándorlási statisztikának meg van a vele összefüggő nehézségek miatt ez a hátránya), de a városi népesség szaporodásában a bevándorlás jelentőségének fölismeréséhez hasznos támaszpontokat szolgáltatnak.

Ezek előrebocsátása után az alább következőkben úgy hazánkra, mint a külföldre vonatkozólag elő fogjuk röviden sorolni azokat a számszerű bizonyítékokat, amelyek arról tesznek tanúságot, hogy a városok növekvése voltaképpen a vidéki népességnek a városokba tódulásából áll elő. Ime pl. törvényhatósági jogu városaink (katonai és polgári) népessége 1890-től 1900-ig 393.808 fővel gyarapodott, holott ugyanezen idő alatt bennük a születések száma csak 139.104-el multa fölül a halálazásokét s így a szaporodásból 254.704 fő, az összes gyarapodás kétharmada a bevándorlás következménye. Pusztán saját erejükre hagyva, a városok még az országos átlagot elérő mértékben sem gyarapodtak volna: míg ugyanis az ország összes népessége az utolsó tíz év alatt az 1890-iki népességnek 11,3%-ával egyenlő születési többletet ért el, a törvényhatósági jogu városok fentebb kimutatott születési többlete mindössze 9,1%-os természetes szaporodásnak felel meg. A népesedés természetes tényezőinek, a születéseknek és halálazásoknak e kedvezőtlen alakulását azonban (ami több ható ok közreműködésének, nevezetesen a

házasságok ritkább és öregebb korban kötött voltak, a városi kórházakban elhalt idegenek nagy számának, továbbá annak, hogy a nagy bevándorlás folytán számosan halnak el a városokban olyanok, akik nem ott születtek stb. a következtése), — nemcsak ellensúlyozza, hanem a népesedési mérleget határozottan javukra billenti a városi középpontokba irányuló bevándorlás, amely mindössze a 9,1%-nyi természetes szaporodás mellett is 27,8%-os gyarapodást idézett elő törvényhatósági jogu városainkban az utolsó évtizedben, holott az egész ország 11,3%-os születési többlete az ország határát átlépő kivándorlás következtében 10,3%-os valóságos szaporodássá apadt le. Az alább következő táblázatban külön felsoroljuk azon városainkat, amelyek az utolsó évtized folyamán a legélénkebb bevándorlásnak voltak szinterei s egyuttal a városok vándorlási nyereségét szembeállítjuk a vidék és az egész ország vándorlási veszteségével :

	Valóságos szaporodás		Születési többlet		Vándorl. nyereség v. veszteség	
	Ösz- szesen	az 1890-i népesség százaléká- ban	Ösz- szesen	az 1890-i népesség százaléká- ban	Ösz- szesen	az 1890-i népesség százaléká- ban
Budapest	226.559	44,8	67.437	13,3	159.122	31,5
Arad	12.578	28,8	2.033	4,7	10.545	24,1
Pécs	8.533	24,1	21	0,1	8.512	24,0
Temesvár	9.595	22,1	—213	—0,5	9.808	22,6
Marosvásárhely . . .	3.895	24,9	420	2,8	3.475	22,1
Kolozsvár	11.338	29,8	2.838	8,1	8.500	21,7
Szatmárnémeti . . .	5.663	26,7	1.682	7,9	3.981	18,9
Összes thj. városok .	393.808	27,8	129.290	9,1	264.518	18,7
Az ország népessége						
thj. városok nélkül	1.182.583	8,5	1.598.740	11,5	—416.157	—3,0
Összes népesség .	1.576.391	10,3	1.728.030	11,3	—151.639	—1,0

Világosan látni itt a vidék népességének a városokba özönlését. A városi népesség 9,1%-os születési többletére utalva, még a szaporodás országos átlagát sem érte volna

el s a valóságban mégis az 1890-iki alapnépesség 27,8%-ával szaporodott, a vidék népességének felszívása révén 264.518 főnyi vándorlási nyereséggel gyarapítván születési többletet. A vidék népességi mérlege éppen ellenkező módon alakul: az országos átlagot meghaladó születési többletet 416.157 fővel megapasztja az elvándorlás, amely részint városaink felé irányul, részben pedig az ország határán tul.

Egészben véve azt mondhatjuk, hogy törvényhatósági jogu városaink szaporodásának kétharmada a bevándorlásnak köszönhető s csak egyharmada ered a születési többletből. (Megjegyzendő, hogy a születési többlet egy része ott, ahol a bevándorlás már régebben folyik, szintén a bevándorlásnak köszönhető: a bevándorlók már a városban született gyermekei révén.) Városaink egy részénél azonban a belső szaporodásnak még ekkora szerep sem jut: Temesvár és Pécs teljesen a vidék népességéből táplálkozott, Aradnál az összes szaporodásnak öthatod része, Marosvásárhelynél kilenczized része a vidéki népesség beözlésének köszönhető.

A városi népesség fejlődésében a belső szaporodás e csekély jelentősége természetesen nem csupán hazánkban észlelhető. Ausztria nagyvárosainál pl. a következőket látjuk:

	Szaporodás százaléka 1890—1900	Ebből	
		vándorlási nyereség	születési többlet
Grác	23.2	20.8	2.4
Krakó	22.4	19.4	3.0
Lemberg	25.0	15.8	9.7
Brünn	15.8	12.5	3.8
Bécs	22.7	11.1	11.6
Trieszt	13.4	10.7	2.7
Prága	10.4	3.0	7.4

E városok népszaporodásában is nagy jelentősége van a bevándorlásnak mindegyikük sokat és a legtöbb sok-

szorosan többet (Grác pl. 9-szer annyit) köszönhet ennek, mint a születések többletének. Bécs szaporodásánál valamivel, Prágáénál jóval kisebb szerepe van ugyan a bevándorlásnak, mint a születések többletének, ez azonban csak onnan van, hogy az e városok által felszívott tömeg tekintélyes része nem magukban e városokban, hanem a szomszédos községekben telepedett le, a lakások olcsóbb s részben foglalkozásuk helyének (gyár, ipartelep stb.) közelebb eső volta által készítetve.

A Németbirodalom városainak fejlődése hasonlóan a bevándorlás hatása alatt öltött oly hatalmas arányokat. Helykimélés kedvéért itt csak két legnagyobb városáról: Berlinről és Hamburgról mutatjuk be a népnövekvés mindkét tényezőjének: születési többletnek és a bevándorlásnak a szerepét.

A középnépesség ezer lakosára			
		Berlinben	Hamburgban
1871—1880	szaporodás	33.2	30.7
	születési többlet	10.7	11.0
	vándorlási nyereség	22.5	19.7
1881—1890	szaporodás	33.8	31.4
	születési többlet	10.4	10.6
	vándorlási nyereség	23.4	20.8
1891—1900	szaporodás	17.8	21.2
	születési többlet	9.7	13.1
	vándorlási nyereség	8.1	8.1

Az itt csak példaképen felhozott Berlin és Hamburg népességének növelésében a bevándorlás nagyon jelentékeny szerepe világosan felismerhető ugyan, de még sem teljes mértékében, kivált Berlinnél az utolsó évtizedben. A Berlinbe tartó beáramlás nagyon tetemes része ugyanis Berlin elővárosaiban állapodott meg s így a fentebb közölt adatokban nem is juthatott kifejezésre. Pedig Berlin fel-

szívó erejének hatása alatt bekövetkezett bevándorlás duzzasztotta meg ez elővárosok népességét oly rohamosan, amint ezt a következő adatok egy-két elővárosról mutatják:¹

	Népesség		Népszaporodás ‰-a	
	1890	1900	1890—1895	1895—1900
Charlottenburg	76.859	189.305	72.23	43.00
Wilmerdorf	5.164	30.671	177.90	113.72
Treptow	1.780	5.348	59.27	88.64
Rixdorf	35.702	90.422	67.90	50.84
Grunewald	362	3.230	193.92	203.57

Angliáról és Walesről a következő adatok mutatják a városi népesség növekvésében a bevándorlás jelentőségét (1891—1901):

	Szaporodás	Születési többlet	Vándorlási nyereség (+) vagy veszteség (—) összesen ‰-ban	
a 334 vidéki kerület	64.599	565.253	— 500.654	— 9.1
Anglia és Wales többi része	3,460.719	3,028.395	+ 432.324	+ 1.8
Anglia és Wales	3,525.318	3,593.648	— 68.330	— 0.23

Itt is látni, hogy a városi kerületek népességének növeléséhez a bevándorlás több mint 400 ezer fővel járult, ellenben a vidéki kerületek születési többletét az elvándorlás $\frac{1}{2}$ millióval apasztotta meg. Annak megvilágítására, hogy a bevándorlásnak mekkora szerep jut a városi népesség növelésében, Angliában egyes városok nem kínálkoznak alkalmas példák gyanánt, mivel épen a legnagyobb városoknál (London, Liverpool, Manchester, Birmingham) avval a már érintett jelenséggel találkozunk, hogy a bevándorlók nagy tömege nem magában a már túlszűfolt és drága nagyvárosban, hanem a vele szomszédos községek-

¹ Statistisches Jahrbuch der Stadt Berlin, 27. Jahrgang. Berlin, 1903.

ben települ meg s így ott is vétetik számba, habár gazdaságilag a nagyváros népéhez tartozik (ott van alkalmazva, oda jár munkába s csak aludni megy a külvárosba, amelyet, mint már többször ismételtük, voltaképen a maga egészében a nagyvároshoz tartozónak kell tekinteni). A bevándorlók nagy tömegének a periferiákon való letelepülése magyarázza meg, hogy épen a nagyvárosok külvárosainál látjuk a legrohamosabb növekvést. London „suburbs“-ai pl. a következő szaporodási arányokat mutatják:

	Népesség		Szaporodás ‰-a
	1891	1901	1891—1901
West Ham	204.903	267.358	30.5
Croydon	102.695	133.895	30.4
Willesden	61.265	114.811	87.4
Walthamstow	46.346	95.131	105.3
East Ham	32.712	96.018	193.5

E városok amerikai arányu növekvése a nagy metropolis: London vonzóereje okozta bevándorlás eredménye, amely bevándorlásnak jelentősége csak fokozódik, ha meggondoljuk, hogy voltaképpen igen tekintélyes nagyságu községekről van itt szó, amelyeknél csak nagy számu beköltözés idézheti elő a szaporodás százalékanak ily magas voltát, nem úgy mint pl. egy 500 lakosu kis-községnél, ahol pl. ha egy uj bányatelep 500 nem helybeli munkást alkalmaz, ez már 100‰-os népnövekvést jelent.

Azonban talán egyetlen ország sincs, ahol a városi népesség növelésében a bevándorlásnak akkora jelentősége volna, mint Franciaország, amelynek népalakulásában általában véve óriási fontosságra emelkedett a bevándorlás: az utolsó tíz évben elért szaporodás $\frac{5}{8}$ részét a bevándorlásnak köszönheti s a születések többlete ehhez csak $\frac{3}{8}$ -dal járult. Ha pedig az ország népességét a mi

célunk szempontjából kívánt elemeire: városi és vidéki népességre bontjuk, a vándorlások hatását a következő adatokból olvashatjuk ki:

Népszámlálás éve	Szaporodás	Születési többslet	Vándorlási nyereség
száz lélekre két népszámlálás közt			

a) Departement de la Seine (Páris)

1886	1.25	0.20	1.05
1891	1.18	0.14	1.04
1896	1.23	0.15	1.08

b) Városi népesség

1886	1.05	0.03	1.02
1891	0.61	—0.05	0.66
1896	0.90	—0.04	0.94

c) Vidéki népesség

1886	—0.10	0.30	—0.40
1891	—0.32	0.14	—0.46
1896	—0.45	0.04	—0.49

Az elenyészően csekély születési többlet mellett, amelyet a városi népességnél az utóbbi időben már a halálozások többlete váltott föl, a városok népének növekvése kizárólag a bevándorlásoknak köszönhető.

Az e fejezetben eddig előadottakban a bevándorlás jelentőségét városaink népének növelésében akként igyekeztünk bemutatni, hogy a születési többletet a valóságban elért szaporodással szembeállítva, számszerűen megállapítottuk, hogy a népnövekvés mekkora része ered a városokba való költözésből. Ahol a népszámlálás alkalmával a születési helyet megkérdezték és e kérdést a feldolgozás alkalmával kellően ki is aknálták, ott a váro-

sok felszívó erejének hatását más uton is szem elé állítjuk. A városokba irányuló népáramlásnak természetes következtetése ugyanis, hogy a városokban élő népesség egy része idegen (nem helybeli), másik része helybeli születésűekből áll, s az idegen születésűeknek a helybeliekhez való arányából következtethetünk a bevándorlás mértékére, de egyuttal megállapíthatunk számos más, a városokba tódulás helyes megítélése szempontjából fontos tényt is. Így a városok felszívó erejének térbeli hatását, vonzásának mértékét a vidéki népesség egyes osztályaira, azok neme, kora, családi állapota, foglalkozása stb. szerint. Mődunkban áll továbbá ezen a réven megállapítani, hogy a városokba irányuló vándorlással szemben nem áll-e valamely ellentétes irányu mozgás: nem bocsátják-e ki a városok bennszőlött népességük egy részét falaik közül, vagyis népesség-befogadó szerepükön kívül nincsen-e népességtovábbító szerepük is. A népszámlálás alkalmával a születés helyének megállapítása ugyanis nemcsak annak meghatározását teszi lehetővé, hogy a városban hány bevándorlott (nem helybeli születésű) egyén van és hová valók ezek, de természetesen viszont azt is, hogy hány városi születésű egyén élt másutt, mint szülővárosában; más szóval nemcsak a vidéki, de a városi népesség mozgékonyágát illetőleg állandóságát, helyhez kötöttségét is megmérhetjük. A most fölvetett kérdések közül legelőször is a városokba irányuló beözönlés mértékének kérdését akarjuk megvilágítani a születési hely statisztikája alapján:

A városainkba irányuló bevándorlás egyik következményét szemlélhetjük abban a tényben, hogy törvényhatósági jogu városaink 1,809.715 főnyi katonai és polgári népességéből csak 868.780 volt helybeli születésű, vagyis a városok jelenlővő népességének csak 48%-a, a városi népesség több mint fele tehát a városok falain kívül született. A helybeli születésűek most közölt 48%-os átlagától a legnagyobb eltéréseket mutatják:

Lefelé :		Fölfelé :	
	Helybeli szü- letésük ‰-a		Helybeli szü- letésük ‰-a
Nagyvárad	39.3	Hódmezővásárhely	89.6
Pozsony	38.8	Szabadka	80.8
Budapest	35.5	Kecskemét	78.7
Kassa	34.9	Szeged	73.8
Temesvár	33.7		

Legkevesebb a bennszülött a nagyiparos-, kereskedő- és katonai városokban, amelyek éppen e mivoltuknál fogva nagy erővel szívják föl az idegen népességet; legtöbb a helybeli születésű a nagy alföldi agrikultur városokban, amelyeknek voltaképen nincs is igazi városi jellegük s amelyekből hiányoznak a népáramlást a városok felé terelő s egy későbbi fejezetben részletesebb ismertetésre kerülő gazdasági okok. Annak a feltűnő jelenségnek, hogy Budapestet az idegen születésűek számaránya tekintetében Kassa és Temesvár megelőzik, az a magyarázata, hogy e két város jobban el van látva katonasággal, amelynek nagy része idegen születésű, mint Budapest, ahol mindössze nem is egészen 16 ezer főnyi helyőrség van, holott Kassával egyenlő arány szerint legalább 100.000, Temesvárral egyenlő arány szerint legalább 50.000 főnyi katonaságnak kellene benne állomásozni. Hozzájárul ehhez még az is, hogy a székesfőváros gazdasági légkörében élő idegenek (nem helybeli születésűek) tekintélyes része már nem a drága Budapesten, hanem a közigazgatásilag különálló elővárosokban (Ujpest, Rákospalota stb.) keres olcsóbb lakást és onnan csak dolgoznak elvégzése céljából jön be az ezen elővárosokkal már egységes gazdasági egésznek tekintendő fővárosba. Önként következik ebből, hogy a nagyvárosok népességének születési hely szerint való megoszlását kimutató statisztika csak akkor lenne alaposan tájékoztató, ha az elővárosok adatait is magában foglalná. Ez adatok hiányának különösen oly városoknál van félrevezető hatása, amelyek mai közigazgatási területe népes-

séggel ugyyszólván teljesen telítve lévén, beköltözőket már egyáltalában nem fogadhat be, mint pl. London, amelynek népességében az imént említett ok következtében csak egyharmadrész az idegen, kétharmadrész pedig helybeli születésű. Már most ebből a tényből, kivált ha még azt is hozzáveszszük, hogy Angliában és Walesben kisebb a helybeli születésűek aránya, mint Londonban, azt kellene következtetni, hogy Londonnak nincs vonzóereje, — ha nem tudnók, hogy roppant növekvésű elővárosai vannak, amelyek népessége, mint fentebb már láttuk, bevándorlás révén megkétszereződött, sőt megháromszorozódott, amelyekben tehát az idegen születésűek a lakosságnak a helybeli születésűeknél kétségen kívül tetemesen nagyobb részét alkották.

A város közigazgatási mivoltának már többször szóváltott különbözőse gazdasági mivoltától érdekes eredményeket hoz létre a születési hely statisztikájában a németországi nagyvárosoknál, amelyek között a beáramlás relatív nagysága tekintetében a legelső helyen nem a világhírű ipari vagy kereskedelmi középpontok egyike, hanem Charlottenburg áll, ahol a népességnek csak 18.9% -a volt helybeli születésű, a fenmaradó több mint négyötödrész másutt született. Ez a feltűnő jelenség egyszerűen annak a visszahatása, hogy Charlottenburg Berlinnek a külvárosa s ugy Berlinnel, mint a szomszédos többi külvárosokkal egy gazdasági egészet alkot s így mikor a statisztika elköltözést, egyik városból a másikba való áttelepedést és ezzel a születési helytől való elszakadást jegyez föl, voltaképen csak ugyanazon város területén történő lakásváltoztatásról van szó.¹ E gazdasági kapcsolat szoros voltát jellemzően világítja meg az a tény, hogy éppen Charlottenburg női lakosságának csak 17.7% -a volt helybeli születésű, 16.4% -a (tehát csaknem ugyanennyi) pedig Berlinben született. Charlottenburgnak és a Berlinnel már összenőtt számos elő-

¹ Mayr: Die Bevölkerung der Grosstädte, Dresden 1803.

városnak (Vorort) a hatása aztán, hogy a Németbirodalom fővárosát, amelyben a helybeli születésűek aránya 40.9⁰/₀ volt, tehát jóval nagyobb, mint Budapesten, a német nagyvárosok közül az első látszatra nem egy tulszárnyalja az idegenek odaáramlása tekintetében. Így pl. Kiel, ahol a lakosságnak csak 34.2⁰/₀-a és München, ahol 36.1⁰/₀-a volt helybeli születésű. A másik végletet a német nagyvárosok sorában Aachen és a közigazgatási területükön szintén tulterjeszkedő Crefeld és Barmen alkotják, amelyekben a bennszülöttek aránya 65, 62.2 és 61.5⁰/₀ volt ugyan, de még mindig jóval alacsonyabb, mint a Németbirodalomban, amelynek népességében 85⁰/₀, míg az összes nagyvárosok átlagában 43.3 ⁰/₀ volt a helybeli születésűek aránya.

Az idegen születésűeknek ezt a nagyobb arányát tapasztaljuk a városokban Ausztriára vonatkozólag is, ahol az egész birodalomban 631, Bécsben 464, Prágában 369, Triesztben 597, Lembergben 447, Grácban 309, Brünmben 388, Krakóban 397 volt a helybeli születésűek ⁰/₀₀-e. A községeket nagyság-kategóriákba foglalva pedig a következő érdekes eredményre jutunk.²

Községek lélekszáma	100 lakos közül	
	helyben	máshol
	született	
500-nál kevesebb	65.7	34.3
500— 2000	73.5	26.5
2000— 5000	69.9	30.1
5000—10.000	55.6	44.4
10.000—20.000	46.4	53.6
20.000-nél több	43.1	56.9

Minél nagyobbak tehát a községek, annál több bennük az idegen születésű: oly tövényszerűség, amely a már többször említett Levasseur-féle törvénynek csak más

² *Rauchberg*: Der Zug nach der Stadt. Statistische Monatschrift, XIX. 1893.

alakban való jelentkezése s amelyet Mayr már régen hangoztatott.¹ E szabály alól a fent közölt táblázatban csak az 500-nál kevesebb lelket számláló községek alkotnak kivételt: bennük több az idegen, mint a két legközelebbi magasabb községkategorióban, nyilván azért, mert e községek csekély lélekszámuknál fogva saját erejükből nem képesek gazdasági feladataikat elvégezni s jobban rá vannak utalva az idegen munkaerőre, mint a náluk nagyobb községek.

Az Egyesült-Államok hivatalos statisztikája a születési hely adatainak közlésében nem megy le egészen a városokig s nem számol be a helybeli és a nem helybeli születésüekről. Minthogy azonban azt tudtul adja, hogy mennyi a külföldi születésű s minthogy a külföldieknek az Egyesült-Államok népességének alakulásában és főkép a városok képződésében jelentékeny szerepe van, érdemes lesz ismertetni a születési hely statisztikájának legalább az idegen születésüekről szóló főbb adatait, amelyekből nyilvánvaló a városoknak a külföldiekre gyakorolt nagy vonzóereje. Ime: a 25.000-nél népesebb városok lakosságának 26,1%-a, a többi népességnek csak 9,4%-a volt külföldi születésű; az összes külföldi születésüeknek 49,2%-a lakik e városokban, holott a népességnek csak 25,9%-a él bennük. New-Yorkban 37, Chicagóban és Bostonban 35, San-Franciscóban 34% a külföldi születésű, sőt a nagy gyárváros: Fall River lakosainak 48%-a az Egyesült-Államok határán kívül született. Hazánkban is sokkal több külföldi él a városokban, mint a vidéken: az ország területén összeirt 178.230 külföldi közül 85.587, vagyis a külföldiek összes számának csaknem fele a törvényhatósági jogu városainkban lakott, (máiban Budapesten 45.904,) úgy hogy míg a városi lakosság 4,4%-a volt külföldi, a vidék népességében csak 0,6% volt az idegen születésű.

¹ Mayr: Die bayrische Bevölkerung nach der Gebürtigkeit. (Beiträge zur Statistik des Königreichs Bayern.) München, 1876.

Az e fejezetben eddig előadottakban a valóságos szaporodásnak a születési többlettel való szembeállításával, majd pedig a születési hely statisztikájának adataival: az idegen születésűek nagy számával a városokban igyekeztünk bizonyítani, hogy a városi népesség fejlődésében a bevándorlásnak mily nagy szerepe van. A kérdés teljes tisztázása kedvéért meg kell azonban jegyeznünk, hogy az idegen születésűeknek a városokban talált nagy tömege önmagában még nem bizonyítéka a városok bevándorlás útján való nyereségének. Az is elképzelhető ugyanis, hogy a városokba irányuló bevándorlást egy a városokból a vidékre tartó vándorlás ellensúlyozza, aminek persze az lenne a következtetése, hogy viszont a vidék népességében sok városi születésű fordulna elő. Hogy azonban ily ellentétes irányú vándormozgalom csak nagyon kis mértékben folyhatik, arról nemcsak a városok már ismert roppant bevándorlási többletei győzhetnek meg, hanem magának a születési helyek statisztikájának adatai is. Törvényhatósági jogu városban született egyén a magyar anyaországban 1,123.634 iratott össze, akik közül 868.780 lakott születési helyén, a törvényhatósági jogu városok szülöttéből tehát máshová költöztek el 254.854-en, míg ezzel szemben a városokban 778.606 vármegyei születésű egyént irtak össze, vagyis jó félmillióval többet, mint városi születésűt vidéken, amihez még hozzá kell tennünk, hogy az elköltözött városi születésűek majdnem egyharmada: 82.105 egyén ismét törvényhatósági jogu városban telepedett le. Mindebből nemcsak a városok nagy vándorlási nyeresége látható világosan, de az is, hogy nálunk a városok népessége kevésbé mozgékony, mint a vidéké: városban született népességünk 77.3%-a lakott születési helyén, míg vidéki népességünknek csak 71.1%-a.

IV.

A „cityképződés.”

A városok imént ismertetett rohamos népnövekvésében feltűnő jelenség, hogy a betóduló idegenek nem a városok magvainak népességét növelik, hanem a periferiák lakosságát duzzasztják nagyra. A külvárosok népessége óriási méretekben nő, a város belső részei ellenben stagnál vagy éppen csökken. E jelenség nyitja abban van, hogy a város belső részei a területi fejlődésben, terjeszkedésben korlátozva vannak s így lakosságuk, amint egyszer telítve vannak, nem gyarapodhatik. Hozzájárul ehhez az, hogy a fejlődő kereskedelmi élet a városok belső utcáiban fekvő lakásokat mindsűrűbben alakítja át bolt- és egyéb üzleti helyiségekké és kiszorítja belőlük a lakókat. De új jövevények is szívesebben húzódnak meg a külvárosok olcsóbb lakásaiban, mint a belső városrészek drága és különben is csak korlátolt számú lakással rendelkező palotáiban. Így a külvárosok, amelyek területileg is a város legszélsőbb határáig terjeszkedhetnek, sőt mint látni fogjuk, a közigazgatási határvonalakon is túl, nagy népnövekvést mutatnak föl, míg az üzleti élet középpontjait alkotó belső városrészekben nappal ugyan csak úgy hemzseg a nép, de lakónak alig marad bennük éjjelre egy-két kapus, boltiszolga vagy más házőrző. A belvárosi népesség megfogyatkozását jelentő „cityképződés”-nek nevezett eme processus jellemző példáját látni Londonban, amelynek Cityje

1801-ben	128.833
1811-ben	121.124
1821-ben	125.065
1831-ben	123.608
1841-ben	124.717
1851-ben	129.128
1861-ben	113.387
1871-ben	75.983
1881-ben	51.439
1891-ben	37.702
1901-ben	26.923

lakost számlált. Maga a City az utolsó tíz év alatt 10.779 lélekkel fogyott, azonban a fogyás áterjedt Londonnak a cityt környező belső övezetére is. Ama hét városrész közül (Southwark, Bermondsey, Stepney, Shoreditch, Finsbury, Holborn, Westminster), amelyek a cityt körülfogják csak kettőnek: Stepneynek és Southwarknak volt némi szaporodása az utolsó tíz évben, a többi öt fogyott, még pedig összesen közel félszázezer (46.196) lélekkel. Viszont a Citytől távolabb eső övezetek városnegyedei közül csupán az egy St. Marylebone népessége fogyott, amely negyedről azonban tudnunk kell, hogy a cityképződésnek kétségtelen jeleit mutató fogyó népességű Westminsterrel egész hosszúságában határos. Ellenben a legnagyobb (42—50%-os) növekvése a közigazgatási kerület határain belül három oly városrésznek van, amely a legszélső övezetben fekszik, u. m. Fulham, Lewisham és Wandsworth.

A társadalomgazdasági fejlődés azonban nem respektálja a közigazgatás merev határvonalait. Ahol a város közigazgatási területe népességgel túl van telítve, ahol a város határain kívül lakás akár olcsósága, akár a munkahelyhez (a város szélén fekvő gyárhoz) való közelsége, akár egyéb tekintetek előnyössé s a közlekedési viszonyok lehetővé teszik, ott a város túlnő a közigazgatási határon, a beléje tóduló idegenek e határokon túl új város-

részeket alapítanak meg, amelyek ugyan közigazgatásilag nem tartoznak a városhoz, sőt külön politikai községek gyanánt szerepelnek, valójában azonban a várossal gazdaságilag egységes egészet alkotnak s tulajdonképpen minden vonatkozásukban ahhoz volnának számítandók, habár ezt a róluk szóló adatok hiánya legtöbbször nem engedi meg. Hogy e külvárosok (Suburbs, Vorstadt) gazdaságilag valóban egységes egészet alkotnak a városokkal, arról a Berlin külvárosairól gyűjtött adatok meggyőző bizonyságokat szolgáltatnak. Így Grunewald női lakosságának csak 3.2%-a született ugyanott, ellenben 22.3%-a Berlinben; hasonlóképpen Wilmersdorf női lakosságának csak 14.1%-a helybeli, 21.4%-a berlini születésű; Charlottenburg női lakosságának 17.7%-a született helyben, 16.4%-a Berlinben; Plötzensee férfi lakosai között a helybeli születésűek arányszáma csak 2.5%-a, berlinieké 27.1%, Rixdorf férfi lakosságának 25%-a helybeli, de 24.7%-a berlini születésű. A szoros gazdasági kapcsolatot sőt egységet még ennél is világosabban juttatja kifejezésre az a tény, hogy a Berlinnel szomszédos 23 község 115.243 kereső férfi lakosának több mint fele (59.407) Berlinben volt alkalmazva, sőt 76.829 kereső nő lakosuk közül is 12.855 Berlinben kereste a kenyerét.

Mindebből világos, hogy a városok közigazgatási jogi és gazdasági mivolta nem fedi egymást, sőt gyakran a közigazgatási város csak nagyon kis részét alkotja a valóságos városnak, amint néhány német gyárváros példája bizonyítja:

	A közigazgatási jog szerinti város népessége	Népesség a városon kívül de 10 kilométernyi körzeten belül	Összes népesség	A jogi népesség az összes agglomerált népességnek hány százaléka
Essen	118.862	638.989	757.851	15.7
Dortmund	142.733	195.054	337.787	42.3
Mannheim	141.147	130.160	271.307	52.0
Barmen-Elberfeld	298.907	220.313	519.220	57.6

Visszatérve ezek után London népszaporodásának övezetek szerint való ismertetéséhez, az előadottak nyomán teljes joggal fordíthatjuk figyelmünket a közigazgatási határokon kívül fekvő, de London népfelszívó hatása alatt keletkezett suburbsok növekedésére, amely a legtöbb esetben a belső övezetek népszaporodását tetemesen meghaladja. Így pl.

	Népesség		Szaporodás %-a
	1891	1901	1891—1901
West-Ham	204.903	267.358	30.5
Croydon	102.695	133.895	30.4
Willesden	61.265	114.811	87.4
Walthamstow	46.346	95.131	105.3
East Ham	32.712	96.018	193.5

A suburbsok e nagyarányu szaporodása a közigazgatási jog szerint való London mérsékelt szaporodásával sőt a város magvának fogyásával szemben világos kifejezésre jut abban a tényben, hogy az e suburbsokat magában foglaló „Greater London“ népessége tíz év alatt 5,633.806-ról 6,581.372-re szaporodott s e szaporodásból 308 ezer esett a tulajdonképeni Londonra, 639 ezer (tehát több mint mégegyszer ennyi) pedig a külvárosokra, pedig e külvárosok népessége London népességének csak egy-harmada volt 1891-ben.

Nálunk is világosan kimutatható a city-képződés. A Belváros lakossága volt ugyanis

1870-ben	24.952
1880-ban	28.903
1890-ben	28.059
1900-ban	24.574

holott ugyanezen harminc esztendő alatt a főváros külső övezetébe tartozó VI. és VII. kerületek egyesített népessége 73.760 főről 292.134 főre növekedett, vagyis éppen megnégyszeresült.

szereződött. A főváros közigazgatási területén belül leggyorsabban szaporodott a fővárosnak az Aréna-ut és Rottenbiller-utca közé eső legszélső területrésze, amelynek 1880-ban még csak 3.586 lakosa volt, 1900-ban már 53.715 s amelynek épen ezen amerikaias arányu fejlődése szerezte meg a Chicago nevet.¹ Rohamos népnövekvést mutatnak a Budapest közigazgatási területén kívül eső, de gazdaságilag kétségen kívül a székesfővárosához tartozó egyes községek is. Így pl. Erzsébetfalvának 1880-ban 958, 1900-ban 15.717 lakosa volt; Rákospalotának 1869-ben 3.458, 1900-ban 11.742; Ujpestnek 1869-ben 6.722, 1900-ban 41.836.

Hasonlót látni a már tárgyalt Londonon kívül más külföldi nagyvárosokban is. Így pl.:

	1869	1900
Bécs összes népessége	842.951	1,648.335
az I. kerület (Belváros) népessége	63.901	58.503

S hogy Bécsben is mily nagy a belső övezetnek képest a perifériák szaporodása, világosan látni abból, hogy a régi Bécs népessége 1869-ről 1890-re 607.514-ről 814.299-re emelkedett, ami 34⁰/o-os gyarapodásnak felel meg, ellenben a hozzácsatolt külvárosok lakossága 1869-ben csak 235.437 főnyi volt, 1890-ben már 524.898, ami 123⁰/o-os növekvést jelent. A drezdai belső-óváros népessége 1871 óta 32.307 lélekről 23.911-re csökkent.

A belső övezet népességének ez alászállására s ezzel szemben a külső övezetek népességének rohamos növekvésére nagyon tanulságos adatokat szolgáltat Berlin városának és környékének megfigyelése: Berlin összes népessége 1896-tól 1901-ig 12⁰/₆₁/o-kal nőtt, további vizsgálódás azonban azt mutatja, hogy voltaképen csak a város legszélsőbb övezetét alkotó városnegyedek népessége nőtt és pedig a nyugati Wedding-é 16⁰/₈, a Moabit-é 33⁰/₄, a

¹ *Kőrösy és Thüring*: Budapest székesfőváros 1901-ben, Budapest, 1903.

keleti Stralauer Viertel-é 36⁶/₁₀, az északi Rosenthaler Vorstadt-é 36⁹/₁₀, a Königsviertel-é 37⁰/₁₀-kal; míg ellenben a város centrumát alkotó Berlin-Köln-Friedrichswerder városnegyed népessége 12²/₁₀-kal, az ezzel összefüggő Friedrichstadt-é 8⁰/₁₀-kal fogyott. Ellenben a közigazgatásilag Berlinhez nem tartozó elővárosok (Vorort) jelentékeny részének népessége a város legszélsőbb övezetének is meghaladó arányokban gyarapodott: Charlottenburg és Lichtenberg 43⁰/₁₀, Schöneberg 53, Pankow 81, Wilmersdorf 113⁷/₁₀, Grunewald 203⁰/₁₀-kal szaporodott öt év alatt.¹

¹ Statistisches Jahrbuch der Stadt Berlin. 27. Jg. Berlin, 1903.

V.

A városok vonzó erejének hatásai.

Az eddig előadottakban a születési hely statisztikájának adatait csupán a városokba irányuló bevándorlás megmérésére használtuk föl. Ez adatok azonban világosságot vetnek arra is, hogy a bevándorlók a vidéknek mely részéből és a vidéki népesség mely társadalmi rétegéből kerültek a városokba, minélfogva módot nyújtanak a városok felszívó ereje okozta hatás tüzetesebb megvizsgálására, amit a városok gazdaságtársadalmi jelentőségének megítélése szempontjából annyira fontosnak tartunk, hogy ott, ahol a születési hely statisztikája nem ad kielégítő választ (mint pl. a bevándoroltak foglalkozása és kora tekintetében), lehetőleg segítségül hívjuk a vándorlások tekintetében közvetlenül folytatott adatgyűjtést is, ahol t. i. ily adatgyűjtés van.

Ami már most e vonzóerőnek első sorban területi hatását illeti, már a priori is természetesnek találjuk, hogy a város felszívó ereje a hozzá legközelebb fekvő szomszédos vidék népességére érvényesül legerősebben. Ezt a feltevésünket számszerű bizonyítékokkal erősíti meg hazai statisztikánk, amelyből kitűnik, hogy a törvényhatósági jogu városaink területén talált nem helybeli születésűek közt ugyyszólván kivétel nélkül az e városokat környező vármegyék szülöttei vannak legtöbben. Pl. a Pozsonyban talált 37.572 nem helybeli születésű egyén közül 12.630

Pozsonyvármegyében született, a Pécssett összeirt 26.904 idegen születésű egyén közül 10.857 Baranyavármegyének volt a szülőtte. Ahol kivétel van, az csak látszólagos. Így pl. Selmeczbányán több bars megyei születésű egyén lakik, mint hontmegyebeli, pedig Selmeczbánya az utóbb említett megye területén fekszik. Ennek azonban meg van a magyarázata abban, hogy Selmeczbánya Hontmegyének a legészakibb sarkában fekszik s területileg inkább Barsvármegyéhez volna számítható. Ez a látszólagos kivétel tehát voltaképen csak megerősíti azt a szabályt, hogy a városok a szomszédságra gyakorolják a legnagyobb vonzóerőt. Kérdés azonban, hogy áll-e ez a szabály Budapestre, amelyet vasuti politikánk, vasuthálózatunk rendszere, a vidékét és az összes többi városokét egészen elnyomó ipara, kereskedelme és szellemi élete egészen különleges attributumokkal ruháznak föl a vonzóerő tekintetében is és egy minden városunknál erősebb középponttá tesznek, úgy hogy pl. Torontálvármegye szülőttei közül csaknem másfélszer annyian laknak Budapesten, mint a Torontálvármegye területén fekvő Pancsován.

Ez okoknál fogva érdemes Budapest vonzóerejét hazánk egyes vidékeire külön, behatóbb vizsgálódás tárgyává tennünk. Osszuk evégből az ország területét — Budapestet téve középpontnak — koncentrikus övezetekre s lássuk, hogy ez övezetek népességének mekkora hányada él Budapesten. Az első övezetbe azokat a törvényhatóságokat sorozzuk (beléjük értve a területükön fekvő törvényhatósági jogu városokat is), amelyek egy körülbelül 100 kilométer sugaru kör területén belül esnek. Ezek volnának: Esztergom, Hont, Nógrád, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest, Fejér és Komárom vármegyék. A második övezet az a körgyűrű, amelyet a 100 km-éteres sugaru kör határáról egy másik átlagosan 200 kilométeres sugárral vont kör határáig terjedő terület alkot. Ebbe esnének Pozsony, Nyitra, Bars, Trencsén, Turócz, Zólyom, Liptó, Gömör, Borsod, Hajdu, Békés, Csanád, Csongrád, Bács, Tolna,

Baranya, Somogy, Zala, Vas, Veszprém, Sopron, Győr, Moson. A harmadik, Budapesttől átlag 200—300 kilométer távolságu övezet állana Árva, Szepes, Abauj, Sáros, Zemplén, Ung, Szabolcs, Szatmár, Szilágy, Bihar, Arad, Torontál megyékből; a negyedik (3—400 kilométer átlagos távolság) Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda-Aranyos, Alsó-Fehér, Hunyad, Krassó-Szörény, Temes vármegyékből; végül az ötödik, 400 km-ért meghaladó távolságu övezetek a többi, u. m. Beszterce-Naszód, Maros-Torda, Nagykovács, Kiskovács, Szeben, Fogaras, Udvarhely, Csik, Háromszék és Brassó megyék alkotnák. Kétségtelen, hogy ez övezetek összeállítása nem egészen szabatos és magán viseli az önkényesség színét. Kizárólag a távolság szerint való beosztás ugyanis nem ad elegendő alapot a vonzóerő területi hatásának a megítélésére. Figyelembe kellene ugyanis még venni egyebek közt a közlekedési viszonyokat, az ország középpontjával való összeköttetés lehetőségét és olcsóságát, a vidék gazdasági helyzetét, a helyben való munkaalkalmakat (a helyben lévő virágzó bányavállalat vagy ipartelep Budapest vonzóerejére ellensúlyozólag hat) és számos más körülményt. Mindezek megállapítása és hatásaik megmérése azonban még külön tanulmányban sem volna teljes sikerrel megvalósítható, ép ezért — feladatunk kereteit is szem előtt tartva — megelégszünk pusztán a távolság szerint megalkotott zónákkal is, amelyek pontossága ellen ugyan szintén lehet kifogást tenni. Egyes megyék nem egészen esnek a helyük gyanánt megjelölt övezetekbe, azon egyes részeikkel vagy nagyon is túl nyulnak, vagy nagyon is innen maradnak. A vármegyéket azonban nem lehet szét-darabolni már azért sem, mert a szükséges adatok sem állnak a vármegye minden kis darabjáról rendelkezésre és épen ezért a lehetőség szempontjából is meg kell elégednünk a fentebb tett s a mi céljainknak annál is inkább megfelelő osztályozással, mert nagy területeket foglaltunk össze s ezeken belül nagyobb tere is van az ellentétes

irányban ható okok kiegyenlítődésének. De lássuk az eredményeket:

Övezet	Lélekszám	Az oldalt megnevezett övezet területén született egyének közül az 1900. évi népszámlálás alkalmával Budapesten élt	
		Ösz-szesen	az övezet minden ezer lakosa közül
I. (100 kilométerig)	2,362.813	144.691	61
II. (100—200 kilométer)	6,160.821	189.881	31
III. (200—300 „)	3,545.600	56.015	16
IV. (300—400 „)	2,688.305	16.167	6
V. (400 kilométeren túl)	1,309.389	7.320	5

E számokból határozottan kiolvasható az a törvény, hogy a városok vonzóereje egyenes arányban van a távolsággal. Sőt az első négy zónát illető adatainkból még az a szabályszerűség is elének csillan, hogy a távolabb fekvő vidékekről körülbelül mindig csak félannyian kerültek a fővárosba, mint a közelebbiekről (61:31 16:6). Hogy az utolsó övezetnél e szabályszerűség megszakad s az onnan a fővárosba kerültek száma aránylag csak kevéssel kisebb, mint a negyedik övezetből bevándoroltaké (6:5), abban az utolsó övezetbe tartozó erdélyi megyék különleges viszonyain kívül (amelyek között első sorban egyes megyék kedvezőtlen gazdasági állapotát, a városba való tódulás e leghatalmasabb rugóját említhetjük) talán része van annak is, hogy az újabb időig érvényben volt zónadijszabás szerint 400 kilométer távolságon túl, Budapestig a vasuti viteldij bárholnan egyforma volt, ami, mint a vasuti statisztika adatai is mutatják, a nagy távolságokra való utazást jelentékenyen előmozdította. Hogy számításunk eredménye a tényeket a maguk valóságában tárja föl és a főváros vonzóerejének térbeli hatását eléggé helyes világításba állítja, arról bizonyosságot tesznek és számításaink eredményének még nagyobb súlyt kölcsönöznek Llewellyn

Smithnek lényegében a miénkkel szinte meglepően összevágó adatai, melyek Londonról szólnak:¹

Övezet	Átlagos távolság Londontól mértföldekben	Az övezet ezer lakosa közül Londonban élt
1	23.8	166.0
2	52.5	121.4
3	90.9	61.2
4	126.0	32.0
5	175.7	16.2
6	236.9	24.9

Itt is az utolsó övezet alkot kivételt az általános szabály alól, több szülötte élven Londonban, mint az ötödiknek. Ennek az a magyarázata, hogy ez övezet legnagyobb részt tengerparti countiekből áll, amelyeknek közvetlen és olcsó összeköttetésük van Londonnal. Az imént közölt adatok első zónái kisebb távolságok alapul vételével készülvén, még jobban kidomborítják a városok által a közvetlenül szomszédos területekre gyakorolt vonzóerő roppant nagyságát, mint a mi adataink, amelyek nagyobb és így részben távolabb fekvő vidékeket foglalnak össze egy-egy övezetbe. Szembetűnőbb lesz a szomszédos vidékekre gyakorolt vonzóerő nagysága nálunk is, ha a Budapest tőszomszédságában elterülő három megyét (Pest, Fejér, Esztergom) az első övezetből külön választjuk. Ekkor ugyanis azt látjuk, hogy e megyék minden ezer szülötte közül 79 élt Budapesten s valószínű, hogy e megyéknek a fővárossal szomszédos járásaiból még többen laknak a székesfővárosban.

A városokba irányuló bevándorlás természetesen nem új keletű és még egyre tart, amint a következő arányszámok mutatják :

¹ H. Llewellyn Smith: Influx of Population (Charles Booth) Life and Labor of the People of London, vol. III. Third Edition, London 1901.)

	Helybeli születésük ‰-a		
	1880	1890	1900
Összes törvényhatósági jogu városok	57.38	53.64	48.0
Budapest	42.75	39.28	36.73

Nagyon természetes ennél fogva, hogy a városok vonzóerejének legjobban kitett vidékeknek s különösen a főváros környékének népességre ez elvándorlásnak visszahatással kell lennie. S tény is, hogy a Budapestre legnagyobb számú bevándorlót szolgáltató vármegyéink legtöbbjének a népességi mérlege nem valami kedvezően alakul, azonban még sem oly arányban, mint ahogyan azt a területükről Budapestre irányuló népáramlásból következtetni lehetne. Nézzünk csak meg pl. néhány a székesfővárosba történt bevándorlás által erősen megfogyasztott népességű megyét:

Megye a területén levő thj. várossal együtt	Jelenlévő népesség	A megyében született s a Magyarország területén összeírt népesség	Különbözet a jelenlévő és a megyebeli születésű népesség közt	A megyebeli születésűek közül Budapesten élt
Pest	883.591	836.855	+46.736	57.180
Fejér	236.102	268.189	—32.089	32.310
Jász-Nagykunszolnok . .	350.269	358.467	— 8.198	10.084
Esztergom . .	87.651	88.061	— 410	6.338
Komárom . .	180.024	188.733	— 8.709	14.285

Látni, hogy a tényleges és a megyebeli születésű népesség között kisebb a különbség, vagyis a megyében született népességből kevesebben hiányoznak, mint a mennyi a pusztán Budapestre történt elköltözések száma (nem is szólva Pestvármegyéről, amelynek népességi mérlege a területéről a fővárosba történt nagyszámú elköltözések ellenére is jelentékeny pluszsal záródik a főváros környékétől gyakorolt vonzóerő következtében). Ez nyilvánvalóan csakis úgy lehetséges, hogy a székesfőváros vonzóereje

által legtöbb veszteséget szenvedett vidékek más vidékek népességében találnak kárpótlást, másszóval a Budapestre elköltözöttek helyét — legalább részben — betöltik a más megyéből odaköltözöttek. Ily módon általános, széleskörű és hullámgyűrű módjára fokozatosan tovaterjedő néphullámozást idéz elő a főváros és minden nagy vonzóerejű város: felszívja a közvetlen környezet népének egy jelentékeny részét, az itt támadt hézagot betölti (részben legalább) a közvetlen környezet szomszédsága, ahova ismét ennek szomszédságából túlul a nép a megüresedett helyre és így tovább, az ország legtávolabbi zugáig éreztetvén a város felszívó erejét. E tételt olyképen bizonyítjuk be, hogy Budapesttől bármely világtáj felé kiindulva az egymással szomszédos megyék egymásközötti népcseréjét megvizsgáljuk s e népcsere mérlegét elkészítjük (a megyébe mindig beleértve a megfelelő thj. várost is. Lásd 51. oldalon közölt táblát.¹⁾

Világosan látni e táblából, hogy a Budapesthez közelebb eső vármegyék mindig több bevándorlót kapnak Budapesttől távolabb eső szomszédjuktól, mint emez ő tőlük: Liptóban többen vannak Árvából, mint Árvában Liptóból, Zólyomban többen vannak Liptóból, mint Liptóban Zólyomból stb. A felhozott összes megyék között egyetlen egy kivételt találunk, a Budapesttől távolabb eső Hajdumegyében többen vannak Jász-Nagykun-Szolnokból, mint a Budapesthez közelebb fekvő Jász-Nagykun-Szolnokban Hajduból. E kivételnek is megtaláljuk a magyarázatát, még pedig Debrecen vonzóerejében, amely városban t. i. 1065 Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei születésű egyén iratott össze; Debrecen nélkül a népcsere mérlege Jász-Nagykun-Szolnok javára billen.

Az a törvényszerűség, hogy a városok vonzóereje a távolság nagyságával fordított arányban áll, általános érvényességű, nem csupán hazánkra szorítókozó jelenség. Az ide-

¹ E táblát úgy kell érteni, hogy pl. Árvában van 500 liptómegyei születésű, ellenben Liptóban 1619 árvamegyei születésű, Liptóban th. 1119-el többen vannak Árvából, mint Árvában Liptóból.

gen államok közül Angliára vonatkozólag London példájával már is illusztráltuk ezt a 48. lapon s az ott felsoroltak kiegészítésül még csak azt jegyezzük meg, hogy az 1901-iki népszámlálás alkalmával Londonban talált 1,519.961 főnyi nem helybeli születésű egyén közül 356.551, azaz körülbelül egynegyedrésze a Londonnal szomszédos 4 countyból: Essex, Kent, Middlesex és Surreyből származott, amiben kétségkívül nagy része van annak, hogy e grófságokban egyes Londonnal határos nagyvárosok fekszenek (West Ham, East Ham, Leyton, Walthamstow), amelyek Londonnal már gazdaságilag egységes egészet alkotnak s azzal természetesen nagyon élénk népcserét tartanak fenn, amelynek azonban nem vándorlás-, hanem inkább csak átköltözködés jellege van.

Ausztriáról pedig a következő adatokat mutatjuk be: A birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok minden ezer lakosa közül 58 élt Bécsben, a Béccsel szomszédos alsóausztriai járások némelyikéből pedig több mint egyötödrésze, így pl. a waidhofeni járás szülötteinek $228\frac{0}{100}$ -je, a hietzingi járásból $212\frac{0}{100}$, a brucki járásból $203\frac{0}{100}$ iratott össze Bécsben, míg a távolabbi tartományok közül pl. a tenger mellékről $3\frac{0}{100}$, Bukovinából $4\frac{0}{100}$, sőt Dalmáciából csak $1\frac{0}{100}$. A német nagyvárosok is a közvetlen környezet népére vannak legerősebb felszívó hatással: a falaik közt élő nem helybeli születésűek $55\frac{0}{100}$ -a a szomszédos tartományból származik, sőt egyes városoknál ez az arányszám még sokkal nagyobb. Így pl. az idegenszületésűeknek

Nürnbergben	$87\frac{0}{100}$ -a	Bajorország Rheins
Münchenben	$86\frac{0}{100}$ -a	jobbparti részéből
Königsbergben	$85\frac{0}{100}$ -a	Ostpreussenből
Chemnitzben	$84\frac{0}{100}$ -a	a szász királyságból
Boroszlóban	$83\frac{0}{100}$ -a	Sziléziából

származott. A Berlinben talált idegenszületésűek között is a Németbirodalom székvárosát környező Brandenburg volt legerősebben képviselve, Berlinnek a birodalom minden

részére gyakorolt nagy vonzóereje következtében azonban a brandenburgiak a Berlinben élő idegenszületésűeknek csak körülbelül egyharmadrészét alkotják. Ugyancsak Németországra vonatkozólag érdekes adatokat találunk Allendorf-nál,¹ akinek Halle városáról készült számításai szintén meggyőző bizonytságot szolgáltatnak amellet, hogy a városok vonzóereje a távolsággal egyenes arányban fogy. Allendorf ugyanis Hallet véve középpontul, a Németbirodalom területét négy zónába osztotta be s azt találta, hogy minden tízezer lakos közül Halleba vándorolt

az első	övezetből	344
a második	„	59
a harmadik	„	10
a negyedik	„	1

A városok által gyakorolt vonzóerő térbeli hatásának ismertetése után áttérhetünk e vonzóerő hatásainak egyéb szempontokból való vizsgálására. Így első sorban arra, hogy e hatás a vidék férfi vagy női népességével szemben érvényesül-e erősebben, vagyis a városokba tartó vándorlásban a férfiak vesznek-e részt nagyobb mértékben vagy a nők?² Hazai adatainkból legelőbb is a nőknek a férfiakét felülmúló s a női cselédek iránt a városi lakosok részéről támasztott nagy kereslet által megmagyarázható nagyobb mozgékonyágát olvashatjuk ki. Törvényhatósági jogu városainkban ugyanis 368.513 nem helybeli születésű férfi és 410.093 nem helybeli születésű nő lakott az 1900-iki népszámlálás idején, ezer bevándorolt férfira tehát 1.113

¹ Allendorf: Der Zuzug in die Städte. Jena 1901.

² Hogy a városok vonzóerejének főtenyezői gyanánt jelentkező gazdasági okok mily nagy befolyással vannak a nemek arányának alakulására, jellemző példa rá Steyr városa (Ausztia), ahol 1890-ben, amidőn a fegyvergyártás teljes üzemben volt, 1000 férfira csak 739 nő esett, 1900-ban pedig a gazdasági viszonyok megváltoztával már 1.045 nő.

bevándorolt nő jut, holott az ország összes népességében ezer férfira csak 1.011 nő esik. Adataink azonban, ha tovább elemezzük őket, arra a törvényszerűségekre is rávezetnek, hogy a nők vándorlása inkább rövidebb távolságban történik. Kitűnik ez már az egész ország összes népességére vonatkozó következő adatokból is:

Ezer férfira esett nő (1900)

Az összeírás helyén születettek közt	964
Az ugyanazon megyebeli, de nem helybeli születésűek között	1330
Az ország más törvényhatóságában születettek közt	1005
A Horvát-Szlavonországokban születettek közt . .	918
Az Ausztriában születettek közt	863
A más külföldön „ „	841

Abból az adatból, hogy a nők a helybeli születésűek közt sokkal kisebb arányban fordulnak elő, mint az ország összes népességében, ismét a nők nagyobb mozgékony-sága tűnik ki, miután ez csak születési helyükről a férfiakét felülmúló mértékben történő elvándorlásuknak lehet a következménye. Ez az elvándorlás azonban nem viszi őket messze: a születésük helyéről elvándorolt nők legnagyobb részét megtaláljuk ugyanazon törvényhatóság más községeiben, amelyekben ennél fogva roppant túlsúlyban vannak a férfiak fölött: ezer férfira 1330 olyan nő jutott, aki nem az összeírás helyén, de ugyanazon törvényhatóság területén született. A nők e nagy túlsúlya a kisebb körű vándorlási területen természetesen nemcsak a nők nagyobb mozgékony-ságának, hanem annak is a következménye, hogy a férfiak közül azok, akik a helyüket változtatják, sokan átlépik e kisebb körű vándorlási terület határait s ezzel az ottmaradó férfiak számát apasztják. A vármegye övezetén átcsapó vándormozgalomban ugyanis a férfiak már nagyobb részt vesznek, mint a nők: a lakóhelyük törvényhatóságán kívül, az ország valamely más

törvényhatóságában születettek közt a nők már kisebb arányban fordulnak elő, mint az ország összes népességében. A Horvát-Szlavonországból beköltözöttek közt meg már kevesebb a nő, mint a férfi; ennél is kisebb arányban vannak képviselve az ausztriai bevándorlók sorában, a távolabb fekvő többi külföldi országok bevándorlói között meg még ritkábban fordulnak elő, jeléül annak, hogy a nők részvétele a vándorlók seregében fordított arányban áll a távolság nagyságával.

Ez a törvényszerűség nemcsak a vándormozgalom általános lefolyásában érvényesül, de a városokba irányuló beözönlésről is megállapítható a nők sokkal élénkebb beáramlása a városok közvetlenül szomszédos környékéről, amint a következő adatok mutatják :

Városi törvényhatóságainkban 1900-ban összeíratott			
nem helybeli, de ugyan- azon megyebeli		más megyebeli magyarországi	
születési			
férfi	nő	férfi	nő
95.648	115.463	272.865	294.630
esett ezer férfira nő		1207	1080

A más megyék területéről való beáramlásban tehát sokkal kisebb a nők szerepe, mint a törvényhatósági jogu várost körülzáró megye népességének a városokba való huzódásában. Ugyanezt mutatják a székesfőváros tovább is részletezett adatai, amelyek szerint esett Budapest polgári népességében ezer férfira :

a pestvármegyei születésűek között	1163 nő
az ország más törvényhatóságában születettek között	1108 „
a horvát-szlavonországi születésűek között	892 „
az ausztriai születésűek között	883 „
a más külföldi születésűek között	1050 „
a nem helybeli születésűek között összesen	1088 „

Az a többször hangoztatott általános szabály, hogy a nők részvétele a városokba irányuló vándormozgalmában a távolság növekvésével csökken, itt is érvényesül. Alóla csupán azt a kivételt látjuk, hogy a nők az „egyéb külföldi” születésűek sorában erősebben vannak képviselve, mint a közelebb fekvő Horvát-Szlavonország és Ausztria szülöttei közt. Ennek az a magyarázata, hogy Budapesten sok család gyermekei mellé hozatnak külföldi (német, francia, angol, svájci) nevelőnőket, bonneokat stb.

Azonban a férfiak és nők vándormozgalmának alakulására a távolságok hatását pusztán az ugyanazon megyebeli és más megyebeli születésűeknek szembeállításával nem lehet jól megmérni, mivel a más megyebeli születésűek roppant tág és a városi középpontoktól a legkülönbözőbb távolságban fekvő területekről kerülnek ki. Így pl. Budapest idegen születésű lakosságában a más megyebeli születésűek közt foglaltatnak a fejmegyeyei és a brassómegyeyei születésűek egyaránt. Hogy elhárítsuk, a közel és távol eső megyék egy tömegbe való összekeveréséből származó nehézségét a távolságok által a férfiak és nők vándormozgalmára gyakorolt hatás megmérésének, célszerű lesz a felszívó erő területi hatásának ismertetése alkalmával megállapított s a fővárostól egyenlő távolságban fekvő területe részeket magukban foglaló zónák alapul vételével tenni vizsgálódás tárgyává a férfiak és nők Budapestre irányuló vándormozgalmát. Az eredmény ez:

Az oldalt megnevezett övezet területének szülöttei közül Budapesten összeírottak sorában esett ezer férfira nő

I. övezet (100 kilométerig)	1.148
II. „ (100—200 km.)	1.063
III. „ (200—300 km.)	901
IV. „ (300—400 km.)	834
V. „ (400 km. tul)	1.161
V. „ Csik és Udvarhely nélkül	924

Egészen az utolsó övezetig itt is megerősítik az adatok azt a többször ismételt tételünket, hogy minél nagyobb távolságra történik a vándorlás, annál kevesebb nő vesz benne részt. Az utolsó zónából Budapestre vándorolt nők arányszáma azonban feltűnően nagy, nagyobb mint bármely más övezetnél. Ezt azonban tételünk cáfolatának nem tekinthetjük. Mert nem is tekintve azt, hogy az utolsó övezetből bevándoroltak száma már nagyon kicsiny s így a rájuk vonatkozó adatok valami biztos következtetés levonására nem nyújtanak elég szilárd alapot, figyelembe kell vennünk, hogy itt egy speciális jelenséggel van dolgunk. Azzal t. i., hogy a fővárosban szivesörömetst alkalmaznak a Királyhágón túl némely megyéiből, kivált a székely vidékekről származó cselédeket. Ha azt a két megyét, amelyből a nőknek Budapestre való beáramlása legnagyobb, Csik és Udvarhely megyét, számításon kívül hagyjuk, már akkor is jóval alábbszáll az utolsó övezet területéről Budapestre vándorolt nők arányszáma.

Hogy a városok vonzóereje Ausztriában is nagyobb a nőkre, mint a férfiakra, az kitűnik a hét nagyvárosról szóló, alább következő adatokból:

	Férfiak	Nők	Ezer férfira esett nő		
			az összes népességben	az ugyanazon tartományban de nem helyben születtek közt	a más tartományban
Bécs	434.965	462.887	1.070	1.202	1.041
Grác	46.869	48.405	1.072	1.159	930
Triest	35.124	36.976	1.066	—	1.127
Prága	60.918	66.208	1.097	1.118	759
Brünn	32.714	34.245	1.081	1.115	863
Lemberg	45.808	42.655	988	965	641
Krakó	27.981	27.099	1.031	1.016	387

Kivévéen tehát az idegen helyről származó katonaság nagy tömegével megrakott két galicziai várost, a többi városok mindegyikébe több nő vándorolt be, mint férfi, és pedig főleg a nagyvárost környező tartományból, míg a távolabbról beköltözöttek sorában a férfiak vannak túlsúlyban. A nőknek ezt a nagyobb mozgékonytársaságát de egyúttal vándorlásuknak rövidebb pályáját tükrözik vissza az egész Ausztriára vonatkozó adatok is, amelyek szerint ezer férfira esett nő :

az összes népességben	1.035
a helybeli születésűek közt	1.001
a járás más községében születettek közt	1.294
a tartomány más járásában	1.036
Ausztria valamely más tartományában	885

Angliában is élénkebb részt vesznek a vándormozgalomban a nők, mint a férfiak : születési helyén iratott össze minden ezer férfi közül 743, ellenben minden ezer nő közül csak 729. A nők e nagyobb mozgékonytársaságát az angol hivatalos forrásmunka¹ azzal magyarázza meg, hogy a nők gyakrabban távoznak el otthonról, mint a férfiak, hogy házi cselédek gyanánt munkába álljanak és hogy a különböző helyeken lakó vőlegény és menyasszony közt kötött házasságok esetében rendszerint a férj lakóhelye szolgál a házaspár otthonául, a nő tehát kénytelen elhagyni szülőföldjét. Hogy azonban a nők vándorlása itt is főleg kis távolságra történik, azt a következő, Londonról szóló adatokból látni :

A nem Londonban születettek között esett ezer férfira nő

A Londonnal szomszédos 4 countyben (Essex, Kent, Middlesex, Surrey) születettek közt	1.248
a 4 távoli északi countyben (Durham, Cumberland, Northumberland, West- morland)	” ” 1.057
a külföldön	” ” 742

¹ Census of England and Wales 1901. General Report. London, 1904. 135. l.

Ami világos bizonyosság amellett, hogy a nők részvétele a vándormozgalomban a távolság nagyságával fordított arányban áll.

Az eddig tapasztaltakkal ellentétben Németországban azt látjuk, hogy a férfi népesség mozgékonyabb, mint a női: ezer nő közül 875, ezer férfi közül ellenben csak 851 lakott születési helyén s így a férfiaknak $149\frac{0}{100}$ -je, míg a nőknek csak $125\frac{0}{100}$ -je távozott el születési helyéről. Ami a városoknak a két nem mindegyikére gyakorolt vonzóerejét illeti, azt látjuk, hogy a nem helybeli születések közt volt

	Férfi		Nő	
	összesen	%-ban	összesen	%-ban
a 33 nagyvárosban	2,559.392	49.5	2,612.500	50.5
Berlinben	534.468	47.9	581.596	52.1

A nagyvárosokba költözöttek közt tehát a nők többen vannak ugyan, azonban ez a többség nincs egészen akkora, mint a birodalom összes népességében, ahol minden száz lakos között 49.2 férfi és 50.8 a nő. Hozzá kell még tennünk ehhez, hogy a 33 nagyváros közül 15-ben a férfiak vannak helyenkint jelentékeny többségben a bevándoroltak között s hogy a nőknek a végeredményben mutatkozó 53.108 főnyi többlete a nagyvárosok nem helybeli születésű népességében legnagyobb részt Berlinnek köszönhető; ahol — mint látjuk — a nők jóval többen vannak a bevándoroltak sorában, mint a férfiak.

Az a szabály azonban, hogy a férfiak nagyobb távolságra vándorolnak, mint a nők, Németországban is érvényesül. Erre vall már általában az is, hogy pl. Poroszországból, Posenből és Sziléziából sokkal több férfi vándorolt a távolabb fekvő Rajna melléki tartományokba és Westfáliába, mint nő. Ugyanigy áll a dolog a nagyvárosok tekintetében is. Ezek vonzóereje ugyan természetesen hatással van a birodalom legtávolibb zugában élő nőkre is, akik bennük mint házi cselédek, nevelőnők, üzleti

alkalmazottak stb. remélnék alkalmazást, de azért mégis a környékről kerül ki a legnagyobb nőtöbbség. Így pl. a Berlinbe költözött nők többségének legtekintélyesebb része Brandenburgból került ki, ahonnan 87.543 nő és csak 62.940 férfi származott Berlinbe. Allendorf¹ Hallera vonatkozó adatai is azt mutatják, hogy a nők inkább a rövidebb távolságokra történő vándorlásokban vesznek inkább részt. Volt ugyanis százalékban kifejezve:

	férfi	nő
az I. zóna területéről Halleba vándoroltak közt	46. ₃	53. ₇
a II. „ „ „ „ „	50. ₂	49. ₈
a III. „ „ „ „ „	63. ₇	36. ₃
a IV. „ „ „ „ „	67. ₄	32. ₆

Allendorf adataiból annak a már többször hangoztatott tételnek az igazságát is bebizonyíthatjuk, hogy a nők élénkebb részvétele a közelbe történő vándorlásokban a házi cseléd gyanánt szolgálatba álló nők nagy számával függ össze. Volt ugyanis százalékban kifejezve:

	az I. zóna területéről	a II. Halleba vándoroltak között	a III.	a IV.
cseléd és személyes szolgálatot teljesítő egyén	28. ₉	29. ₈	12. ₄	6. ₀
gyári munkás	2. ₉	4. ₀	9. ₃	6. ₆
munkás, közelebbi megnevezés nélkül	12. ₃	10. ₆	8. ₇	6. ₈
kézműves	8. ₄	10. ₇	16. ₃	14. ₁
kereskedő, ügynök	2. ₃	3. ₁	7. ₆	8. ₃
katona, tudós, hivatalnok . . .	1. ₅	5. ₃	6. ₀	9. ₈
tanuló (= in Berufsvorbereitung)	5. ₁	10. ₂	9. ₀	12. ₉
más foglalkozásu	38. ₆	26. ₃	30. ₇	35. ₅
összesen	100. ₀	100. ₀	100. ₀	100. ₀

Ez arányszámok világosan mutatják, hogy a két első zóna területéről beköltözöttek sorában a legnagyobb há-

¹ Allendorf: Der Zuzug in die Städte, Jena 1901.

nyad a házi cselédekre esik. Egyébként — bár a megfigyelt esetek csekély száma és az „egyéb“ foglalkozásuk nagy arányszáma által indokolt fenntartással — azt is kiolvashatjuk ez adatokból, hogy a magasabb értelmiséget kívánó foglalkozást űző egyének nagyobb távolságokra vándorolnak, mint az alacsonyabb színvonalu munkások: a cselédek és közelebbről meg nem nevezett munkások arányszáma a távolsággal fogy, ellenben az iparosoké, még inkább a kereskedőké és a tudósoké meg hivatalnokoké a távolsággal nő.

Érdekes tanulságokkal kecsegtetne még a városokba tóduló tömegek megvizsgálása életkor, családi állapot, foglalkozás stb. szempontjából. E tekintetben azonban csak nagyon kevés megbízható közvetlen adatunk van s ennél fogva mind e kérdéseket később, a városokba tódulás következményeinek, illetőleg a városi népesség összetételének ismertetésénél fogjuk tisztázni, amikor is mindezen kérdésekre közvetett uton, t. i. a városi és vidéki népesség kor, foglalkozás, családi állapot stb. szerint való megoszlásának szembeállításával elég szabatos választ tudunk adni. Itt csak Berlin városának az odaköltözöttekről folytatott közvetlen és nem teljesen megbízható adatgyűjtéséből állítjuk ide a következő adatokat: ¹

	A Berlinbe költözöttek összes száma	Ebből 15—50 éves
1900	250.881	216.886
1901	232.271	200.326
1902	238.602	205.258

Amiből nyilvánvaló, hogy a Berlinbe költözöttek 80—90%-a a produktív korban állók közül kerül ki. Hogy ez nemcsak Berlinre, hanem az összes nagyvárosokra áll, a városi népesség összetételének ismertetésénél látni fogjuk, e jelenség okainak magyarázatával együtt.

¹ Statistisches Jahrbuch der Stadt Berlin. 27. Jahrgang. Berlin, 1903.

A városokba tóduló vidéki népesség foglalkozásának meghatározása a nehezebb dolgok közé tartozik s még a leggondosabb adatgyűjtés mellett sem sikerül pontosan. A városokba való költözés ugyanis legtöbbször a foglalkozás megváltoztatásával jár s különösen azok, akik a vidékről munkaalkalom hiánya miatt jöttek a városba, akik tehát a vidéken foglalkozás nélkül voltak, a városban már új, a városban szerzett vagy remélt foglalkozásuk folytatói gyanánt szerepelnek. Ezek előrebocsátásával közöljük Berlinről az alább következő adatokat:

	1900	1901	1902
	F é r f i a k		
A beköltözött keresők összes száma	130.289	116.643	120.257
Ebből:			
fém feldolgozás	10.532	7.438	7.713
élelmi és élvezeti cikkek gyártása	11.429	11.202	11.020
diszitő ipar	10.326	7.113	10.106
kereskedelem	16.320	16.165	17.217
közelebbi megnevezés nélküli munkás	19.448	16.099	15.054
	N ő k		
A beköltözött keresők összes száma	84.540	85.422	85.005
Ebből:			
ruházati ipar	5.886	5.620	7.106
személyes szolgálat	48.266	45.766	43.945

A Berlinbe költözött férfiak több mint fele tehát az itt felsorolt öt foglalkozási ágra esett. Különösen feltűnő a „közelebbi megnevezés nélküli munkások“ nevével jelzett tanulatlan munkások nagy tömege. A nőkről szóló adatok amellet szolgálatnak bizonytságot, hogy a nők városokba költözésének legfőbb oka a szolgálatba állás: a Berlinbe vándorolt nők több mint fele házi cseléd.

VI.

A városba tódulás okai és a városok gazdasági jelentősége.

1. Gazdasági okok és a „rural depopulation.”

Mi hát az oka a városok e bűvösnek látszó vonzóerejének, amely a vidék egyszerű népét a városi élet forgatagába csábítja s míg egyrésztől a mezőgazdaságtól munkáskezeket von el, másrészt néha nagyobb munkáshadat sodor a városokba, mint amennyi azok gazdasági szervezetének működésébe beilleszkedhetnék s így kétfelől is komoly gazdaságtársadalmi problémáknak válik kutforrásává: egyfelől a „rural depopulation“-t idézvén elő a vidéken, másfelől nemcsak a gazdasági, de — mint különösen ujabban tapasztalható — az értelmiségi foglalkozások terén is a proletárok nagy tömegét halmozván fel a városokban, amelyek népességének összetételén, mint egy később következő fejezetben látni fogjuk, hatalmas és messzeható következtetésekkel járó változásokat hoz létre a városokba tódulás.

Az e beözönlést előidéző felszívó erő nyitja legfőképpen a gazdaságtársadalmi életnek a tőke és a gépek által okozott átalakulásában rejlik, kapcsolatban a közlekedési eszközök tökéletesítésével és a modern jogfejlődés intézményeivel, amelyek a költözködést fizikailag és jogilag lehetővé tették. Amint a tőke magához ragadja az

uralmat a javak termelése terén, megalapítja a hatalmas ipari és kereskedelmi vállalatokat, amelyek a munkásoknak azelőtt el se képzelhető tömegét hajtják szolgálatukba. Hogy minő irányban halad e vállalatok fejlődése, jellemzően világítja meg az Egyesült Államok bámulatos tökéletességű ipari statisztikája, amely szerint¹ volt a munkások átlagos lélekszáma.

	A pamut- ipari vállalatokban	A vas- és acél- ipari vállalatokban
1850	84	53
1860	112	65
1870	142	103
1880	185	197
1890	242	250
1900	287	333

Ötven év alatt a munkások átlagos száma a pamut-ipari vállalatokban három és félszeres, a vas és acélipari vállalatokban hatszoros nagyságot ért el. A sok munkással dolgoztató nagy vállalatoknak rohamos növekvését mutatják a német iparstatisztika² adatai is, amelyek szerint az 1882—1895 közt eltelt idő alatt elért szaporodás (+) illetőleg fogyás (—) %₀-a volt:

a segéd nélkül dolgozó iparosoknál	— 5.3
az 5 vagy kevesebb segéddel dolgozó iparosok segédeinek számában	+ 23.0
a 6—50 segéddel dolgozó iparosok segédeinek számában	+ 76.3
a több mint 50 segéddel dolgozó iparosok segé- deinek számában	+ 88.7

¹ Twelfth Census of the United States. Manufactures. Part I. Washington 1902.

² *Sinzheimer*: Die Grenzen der Weiterbildung des fabrikmä-
sigen Grossbetriebs. Münchener volkswirtschaftliche Studien. III.
Band.

A több munkást foglalkoztató nagy vállalatoknak ezt az előnyomulását látjuk hazánkban is, ahol adataink azt mutatják, hogy

Az önálló iparosok száma		Segédszemélyek száma		Száz önállóra esett segédszemély	
1890	1900	1890	1900	1890	1900
341.514	348.682	434.799	644.188	127	185

A segédek számának a vállalkozókénál nagyobb mértékű növekvése kétségtelen jele a nagyipari termelésre való törekvésnek amit még tisztább világosságba állítanak a következő, azon husznál több segéddel dolgozó nagyipari vállalatokról szóló adatok, amelyek tekintetében a két utolsó népszámlálás eredményei között összehasonlítást tehetünk:

Nagyipari vállalatok			Nagyipari váll. alkalmazott.		
száma	szaporodása	%-ban	száma	szaporodása	%-ban
1890	1900	1890—1900	1890	1900	1890—1900
1.129	1.756	55,5	102.812	196.920	91,5

A segédek tehát majdnem mégegyszer olyan arányban szaporodtak, mint a vállalatok, bizonyságaul amaz általános iránynak, amely a nagyban való termelést tűzi célul, ennek a kicsiben folytatott üzemeknél gazdaságosabb volta miatt, amit a nagyban való termelésnek az építkezésnél, a gépek kihasználásánál, a berendezésnél, az igazgatásnál, a csak nagy tömegekben értékesíthető melléktermékek felhasználásánál, a gyártásnál szükséges nyersanyagok beszerzésénél, a termelt cikkek szállításánál, eladásánál stb. érvényesülő előnyei magyaráznak meg. S mivel a vállalatok — legalább is olyan mértékben mint régen — nincsenek helyhez kötve: a könnyű és olcsó szállítás és a kedvező közlekedési viszonyok függetlenítették a vállalatokat a nyersanyag előfordulásának helyétől, a gőz és villamosság alkalmazása pedig a víz hajtóerejétől is, az ilyenképen a helyhez kötöttségtől megszabadított vállalatok leg-

alkalmasabb székhelyei gyanánt szolgálnak a közlekedési vonalak középpontjait alkotó városok, amelyekben a termeléshez szükséges anyagok megszerzése, a termelt cikkek forgalomba hozása, a mesterség levegőjében felnőtt, iskolázott munkáserő jelenléte, a városokba özönlő vidéki népesség soraiból a munkások kellő számának könnyű szerrel való megszerzése, a közös célokat szolgáló (pl. a gyár részére félgyártmányokat termelő) más vállalatokkal való összeműködés tekintetében stb. számos előny kínálkozik. A nagy termelővállalatok nyomában jár az áruházak, raktárak stb. létesítése, a kereskedelem fejlődése, az ehhez kapcsolódó hitelintézetek, banküzletek és egyéb intézmények szervezése, amelyek megint az alkalmazottak ezreinek munkáját kívánják. Emellett a városok növekvő népességének helyi fogyasztása is nagy tömegét foglalkoztatja a munkásoknak: Budapest 160.583 főnyi iparos népességéből pl.

41.986 a ruházati,

23.260 a gép- és hajógyártási,

19.326 az élelmezési és élvezeti,

15.402 a szállodás-, vendéglős- és kávé-,

13.414 az építő-

iparban foglalatoskodik. A székesfőváros ezen öt vezető ipara közül tehát négy olyan, amely első sorban a helyi fogyasztás kielégítésére szolgál. Hasonlóképen áll a dolog másutt is, pl. New-Yorkban, amelynek legfontosabb iparágai sorában a ruházati, a kőműves- és mészáros-ipart láthatjuk.

A városokban felhalmozódó vállalatok és intézmények munkásszükségletét pedig a városok bennszülött lakossága nemcsak azért nem elégitheti ki, mert a fennálló vállalatok nagyobbodó piacra tesznek szert s termelésüket egyelőre még be nem látható határig fokozhatván és fokozván is, egyre emelik — mint láttuk — munkásaik létszámát, de azért sem, mert új vállalatok keletkeznek és új meg új találmányok és divatok új meg új lökéseket adnak az ipari termelésnek, amely ily módon nemcsak belső intenzitásban

nyer, régi cikkek nagyobb mértékű gyártása révén, de szűz területeket is hódít el eddig még nem gyártott cikkek előállítására. (Gondoljunk itt csak pl. az automobiliparra, amely bár még csak gyermekkorát éli, az automobilkészítésénél, elárusításánál, javításánál, vezetésénél stb. már is az emberek ezreinek ad munkát). A fogyasztási cikkeknek új meg új piacokat találó s a fejlődés útját újabb fogyasztási cikkek feltalálása által is biztosító ipar és kereskedelem diadalmas előnyomulásával természetesen együtt jár a bennük foglalatostkodó munkászekek számának szaporodása és elvonása a vidék mezőgazdaságától, ami annál könnyebben megy végbe, mert a mezőgazdaság legfőképen az elsőrendű szükséglet kielégítésére kívánt javak termelésével foglalkozik s e javakból mindig csak annyi kell, amennyi a tényleges fogyasztás fedezésére szükséges, holott az ipar és kereskedelem fényűzési cikkek gyártása és forgalomba hozása révén végtelenig növesztheti termelését, a fényűzési cikkek meglévén az a természete, hogy előállításával és közszemlére tételével a posteriori kelti föl a megszerzésére a vágyat s így némiképen a termeléshez szabhatja a fogyasztást, míg az elsőrendű javakat termelő mezőgazdaság termelése a legszigorubban függ a fogyasztástól. Továbbá az ember lelki világát tágító művelődés új meg új vágyakat támaszt, eddig nem ismert kívánságokat ébreszt, amelyek nemcsak önönmaguk kielégítését kívánják az elsőrendű szükségleteken túl, de az elsőrendű szükségletek raffináltabb kielégítését is követelik. Hasonlítsuk össze a modern kultúremler életmódját az ősemlerével s könnyű lesz belátunk, hogy az életre ébredt új vágyak tömegének kielégítése szükségessé teszi eddig nem ismert munkák végzését, ezekben a munkások nagy seregének alkalmazását, amiből szükségképen az áll elő, hogy a pusztán elsőrendű szükségletek kielégítésén dolgozó őstermelő foglalkozásu egyének száma aránylagosan kisebb, mint a multban.

Azonban az időök változása nemcsak aránylagos, hanem valóóságos csökkenést is okozott az agrikultúr népes-

ségben. Nemcsak az ipari, de a mezőgazdasági termelésben is forradalmat idéz elő az ujkor. Gépek alkalmazása, új módszerek és találmányok, munkamegosztás elérhetővé tették, hogy a szükséges termények előállításánál az emberi munkaerőből kisebb mennyiség használtassék föl. A vető, arató, cséplőgépek az emberi kezek egész seregét tették fölöslegessé a mezőgazdaságban (eltűntek pl. nálunk is a kézzel cséplők és tünedezőben van a lóval nyomtatás is, amely több embert kíván, mint a cséplőgép) s a kezdetleges, óriási erő és időpazarlással járó régi művelési módszerek helyébe a haladó kor olyan gazdálkodási rendszereket hívott életre, amelyek mellett az emberek ugyanazon területen sokszorosan többet tudnak produkálni. Hazánkban pl. az általában jótermésű évnek tartott 1870. évben csak 22 millió hektoliter volt a buzatermés, míg a 90-es években nem egyszer túlhaladta az 50 millió hektolitert is, sőt még az inséges 1897-iki esztendőben is 29.⁴⁵ m. hektoliter volt s emellett hasonlóképen fejlődött a mezőgazdasági termelés többi ága is, kivált az állattenyésztés és ennek hasznai anélkül, hogy akár a termőterület, akár a mezőgazdasági népesség a termeléssel párhuzamosan haladó növekvést tüntetett volna föl. Az a nagy átalakulás, amely Angliában a közös földek megszüntetésével és az állattenyésztés fejlesztésével a 18. században végbement,¹ az acre-kint elért 17—18 bushelni buzatermelést 26 bushelre, a juh gyapjának átlagos súlyát 3¹/₂ fontról 9 fontra emelte, az állatok súlyában a következő óriási különbségeket idézte elő:

	Súly fontokban			
	marha	borju	juh	bárány
1710	370	50	28	18
1795	800	148	80	50

¹ *Prothero*: The Pioneers and Progress of English Farming. Idézve A. F. Weber „The Growth of Cities“ czimű munkájában. New-York 1899.

A mezőgazdasági termelés tökéletesedésének aztán az volt a következtetése, hogy ugyanazon mennyiségű termény előállításához kevesebb ember kellett s így a munkát és megélhetést nem találó mezőgazdasági népesség más foglalkozási ágakban, jelesül a városokban virágzó és mind több munkáskezet kívánó iparban és kereskedelemben, vagy pedig a bányavidékeken talált alkalmazást. Így állott elő a sokszor emlegetett „rural depopulation,”¹ a vidék népességének meggyérülése a városokba való költözés révén, amelynek nem egy példáját láttuk fejtegetéseink során s így most csak néhány jellemző adatot fogunk róla felsorolni:

	Volt hazánkban a kereső népesség száma		Gyarázkodás ‰-a
	1869	1900	1869—1900
Iparban	607.741	1,038.078	70.0
Kereskedelemben	99.023	209.962	111.0
Közlekedésben	26.784	125.861	369.0
Östermelésben	4,417.574	4,960.167	12.0

¹ L. különösen: *Longstaff*: Rural depopulation, Journal of the Royal statistical Society, Vol. LVI. London, 1893.

Nourry: Les migrations des campagnards vers les villes Journal de la Soc. de Stat. XXXVI. Année Paris, 1895.

Wattier: L'émigration des campagnes vers les villes. Bruxelles 1893.

Weinstein: Die Wohnungsnoth oder Übervölkerung der Städte und Entvölkerung des Landes. Berlin, 1893.

Leveson-Gower: L'émigration de la population des campagnes dans les villes. Journal d. Econom. LV. année Paris 1896.

Legoyt: Du Progrès des Agglomérations Urbaines et de l'émigration rurale, Paris 1870.

Kuczynski: Der Zug nach der Stadt. München 1897.

Meuriot: Des Agglomérations Urbaines dans l'Europe contemporaine. Paris 1897.

Allendorf: Der Zuzug in die Städte. Jena 1901.

Strong: The Twentieth Century City. New-York 1898.

Schumann: Die inneren Wanderungen in Deutschland. All. Stat. Archiv. Jena 1890.

Rümelin: Stadt und Land. (Reden u. Aufsätze, Tübingen 1875).

Wirminghaus: Stadt und Land unter dem Einfluss der Binnenwanderungen. Jb. f. Nat. u. Stat. Jena 1895.

Őstermelő népességünk gyarapodása tehát az összes népesség fejlődésével nem tud lépést tartani s a felsorolt többi foglalkozási ágak népességének rohamos növekvéséhez képest inkább stagnálnak mondható annál is inkább, mert a mutatkozó csekély fejlődés is minden valószínűség szerint kizárólag a „családi kisegítő” számának gyarapodásából állott elő. Erre lehet legalább következtetni a két utolsó népszámlálás adatainak egybevetéséből, amelyek szerint volt

	1890	1900
Birtokosok és bérlők száma	1,613.742	1,537.092
Gazdasági cselédek	„ 526.272	503.719
Családi kisegítő	„ 1,095.748	1,479.433

Az adatok eltérő természete a korábbi népszámlások eredményeivel az összehasonlítást nem engedi ugyan meg, de az imént közölt adatokból is világosan látni, hogy a birtokos osztály és a gazdasági cselédek száma apadt s csupán a családi kisegítő száma emelkedett, nyilván annak következtében, hogy a megélhetés nehézsége a családtagokat s ezek közül kivált a nőket (ezek számában volt nagy a családi kisegítő növekvése) a gazdasági foglalkozásba szorítják a háztartás mellől. A birtokosok és cselédek száma azonban megfogyott, a fentebb említett okok hatása következtében, amiről egyébiránt már 1890-i népszámlálásunk hivatalos jelentése is megemlékezik: „A vármegyei hatóságoknak az egyes községekben mutatkozó népfogyásra adott felvilágosításaiból az tűnik ki, hogy a mezőgazdasági cselédek számát ujabban inkább leszállítják, semmint emelnék. Különösen a nagy birtokoknál látjuk ezt, amelyek házi kezelésből bérleti kezelésbe mennek át. Itt napirenden van a cselédek létszámának korlátozása és a régi cselédség egy részének elbocsátása. Ez a termelési költségek leszállítására irányuló törekvésekkel függ össze. Amint a mezőgazdaság kezd iparrá lenni nem csoda, ha a mezőgazda-

sági vállalkozók a drágább emberi munkát lehetőleg az olcsóbb gyári munkával igyekeznek pótolni.“¹

Az őstermelő foglalkozást üző népességnek e háttérbe szorulása nemcsak nálunk észlelhető, hanem általános jelenség. Így pl. Ausztriában 1000 kereső között volt:

	1869	1900
mezőgazdasági foglalkozást üző .	672	582
iparos	197	222
kereskedelem és közlekedésben foglalatostkodó	51	73

Németországban az 1882. és 1895. évi foglalkozási statisztikai felvételek ugyanerre vetnek világosságot. 1000 kereső közt volt:

	1882	1885
a mezőgazdasághoz tartozó	434	362
az ipar, bányászat és kohászathoz tartozó .	337	361
a kereskedelem és közlekedéshez tartozó .	83	102

Jellemző példáját nyújtja a mezőgazdasággal foglalkozó népesség csökkenésének Anglia, hol az agrikultur népességnek nemcsak relativ jelentékeny, de abszolút vége is számottevő csökkenéséről beszélnek az alább következő, félszázadra visszatekintő adatok:²

A mezőgazdaságban foglalkozó				
férfiak száma			nők száma	
	összesen	10 éves és idősebb férfinépesség 0/0-ban	összesen	10 éves és idősebb nőnépesség 0/0-ban
1851	1,544.087	23.5	168.652	2.4
1861	1,539.965	21.2	112.213	1.5
1871	1,371.304	16.8	85.667	1.0
1881	1,288.173	13.8	64.216	0.6
1891	1,233.936	11.6	51.045	0.4
1901	1,153.185	9.5	38.982	0.3

Még jobban kidomborodik a mezőgazdasági népesség hanyatlása, ha meggondoljuk, hogy 1770-ben még 420/0-át

¹ Az 1890-i népszámlálás eredményeit ismertető hivatalos forrásmunka, I. kötet 62. I. Budapest 1893.

² Census of England and Wales 1901. General Report. London, 1904.

alkotta az agrikultur népesség az összesnek és ha hozzá tesszük, hogy ugyanezen félszázad alatt pl. a vasuti alkalmazottak száma 25.236-ról 276.930-ra emelkedve megtízszereződött és a bányászatban alkalmazott férfiaké 254.159-ről 672.195-re, a gépgyártásban foglalatostkodók száma csak az utolsó tíz esztendő alatt 210.974-ről 353.166-ra nőtt.

A mezőgazdasági népesség háttérbe szorításának az Egyesült-Államok adatai nagyon jellemző és annál fontosabb bizonyosságát szolgáltatják, mert köztudomású, hogy az Egyesült-Államok agrikultur népességét a tengeren túlról jövő bevándorlás gyarapítja és hogy itt még nagy szűz területek várnak feltörésre és megmunkálásra. Ennek ellenére az agrikultur népesség aránylagos csökkenésének tényét állítják elének a következő adatok:

	Az oldalt megnevezett foglalkozást folytatók				Szaporodás százaléka
	száma összesen	a népesség 0/0-ában	száma összesen	a népesség 0/0-ában	
	1880		1900		1880-1900
Mezőgazdaság . . .	7,713.875	44. ₃	10,381.765	35. ₇	34. ₄
Kereskedelem és szállítás	1,866.481	10. ₇	4,766.964	16. ₄	155. ₀
Ipar	3,784.720	21. ₈	7,085.992	24. ₄	87. ₂

Mai gazdaságtársadalmi életünk signaturája: a nagy területen kevesebb embernek megélhetést biztosító őstermelés háttérbe szorulása a kis területen sok existenciát tápláló ipar és kereskedelem föllendülésével szemben: ez szólal meg a fönt látható számokban s ennek csak egyik tünete és következése a népességnek tömörülése városokban.

Mindezideig csak általánosságban fejtettük ki a gazdasági okok hatását a városok fejlődésére s általános érvekkel e hatást csak valószínűvé tettük. Bizonyoságot erről csak akkor szerezhethünk, ha egy-két állam városfejlődési történetéből vett példákkal kézzelfogható kapcsolatot mutatunk ki a gazdasági élet föllendülése és a városok fejlődése között. Ime:

Ha Anglia egész lakosságának évi átlagos szaporodási

arányát az alább megjelölt időszakok mindegyikében száz-
nak¹ vesszük, akkor volt az évi átlagos növekvése

	Londonnak	A többi nagyvárosoknak ²
1801—1811	131	150
1811—1821	117	163
1821—1831	126	239
1831—1841	122	202
1841—1851	167	209
1851—1861	151	172
1861—1871	121	131

Két évtizedben látni itt jelentékeny néptömörülést, az egyik 1821—1831, amikor a többi nagyvárosok és 1841—1851, amikor ugyanezek és London mutatnak hatalmas növekvést. Az előbb említett évtizedre, mint Hobson³ részletesen kimutatja, a textiliparnak a gép és a „factory system“ (a központositott ipar) által előidézett hatalmas föllendülése ütötte rá bélyegét, amely föllendülésnek fényes bizonytsága, hogy míg 1813-ban 51 millió, 1832-ben 288 millió font volt az Angliába importált pamut mennyisége. A másik évtized gyors néptömörülését a kereskedelemnek és a közlekedésnek a vasut által okozott hirtelen fejlődése idézte elő: Stephenson 1830-ban nyitotta meg az első vaspályát Liverpool és Manchester közt s 1840-ben már 800, 1850-ben 6.600 angol mérföld volt a pályahossz. Segített ebben a vasiparnak ez évtizedben tapasztalható fölvirág-

¹ Ez a számítási mód tisztább képet ad a városok növekvési arányának nagyságáról, mintha az évtizedenkint elért népszaporodást az évtized kezdetének városi népességéhez viszonyítanánk. Ha pl. a városok 15%-os szaporodást érnek el, de ugyanezen idő alatt az egész ország népessége is 10%-kal nőtt, nyilvánvaló, hogy a tömörülés aránylag csekélyebb mértékű, mint akkor, ha ugyan csupán 10%-kal szaporodtak, de emellett az egész ország népessége csak 1%-kal gyarapodott.

² *Williams Price: On the Increase of Population in England and Wales. Journal of the Royal Statistical Society. Vol. XLIII. 462—496 l.*

³ *Hobson: Evolution of modern Capitalism. London, 1894.*

zása is, amely fölvirágzásnak bizonyosága az, hogy míg 1820-ban 0.₄₀ millió tonna, 1840-ben már 1.₄₀ millió, 1850-ben 2.₂₅ millió tonna volt a termelt nyers vas mennyisége.¹

Németországban a városi népesség növekvése² csak a negyvenes években kezd lendületet venni, amikor tudniillik a német államok is ugyanazon a társadalomgazdasági forradalmon mentek keresztül, mint Anglia valamivel előbb: 1835-ben nyílt meg az első vasút s a gépek ugyanekkor kezdik átvenni a termelés eddigi rendjét felforgató szerepüket. A nagyipar hatalmas organizmusának kifejlődését és új ipari vállalatok keletkezését csak gyorsította a California ujonnan fölfedezett telepeiről beözönlő arany s új lökést adott a városi népesség szaporodásának, amihez hozzájárult a porosz-francia háború hatása is, amely a katonaság nagy tömegét koncentrált a városokba, de a polgári elem egy részét is elvonta eddigi mezőgazdasági foglalkozásától s a városokba terelte hadi és egyéb cikkek gyártásában keresni kenyeret. A következő évtizedben némi visszaesés állott be a városok fejlődésében, a 70-es évek gazdasági válságának hatása alatt, amely egyrészt az ipari életet egy időre megzsibbasztotta, másrészt pedig a vidék népszaporodásának a városokéhoz való arányát megjavította azon a réven, hogy az Egyesült-Államokban is dühöngő válság a vidék népét egyelőre visszatartotta a kivándorlástól s így a vidék népességének szaporodására kedvező befolyással volt.

Ha Franciaország városainak fejlődését nézzük³ azt látjuk, hogy e fejlődés kezdete szintén az ipari termelésben a gőzgépek által előidézett forradalommal és a vasuti hálózat kiterjesztésének megindításával egyidős: körülbelül a 19. század harmincas éveire esik, tehát valamivel

¹ Adua Ferrin Weber: The Growth of Cities. New-York, 1899.

² Brückner: Die Entwicklung der grossstädtischen Bevölkerung im Gebiete des Deutschen Reiches. Allgemeines Statistisches Archiv. I. B.

³ A. de Foville: La France Economique, année 1889.

későbbre, mint Angliában. Az északamerikai Egyesült Államokban a városok fejlődése a század huszas éveiben kezdett nagy lendületet venni. 1810-től 1820-ig elért szaporodásuk még csak úgy állott az Egyesült Államok összes népességének szaporodásához, mint 110 a százhoz, az 1820—1830 közt eltelt évtizedben pedig már úgy, mint 244 a százhoz. Ez a nagy lendület főként az Erie csatorna megnyitásának köszönhető,¹ amelynek hatása alatt első sorban New-York ért el hatalmas fejlődést és 1830 előtt már elhódította Philadelphiától az elsőséget. A városi népesség növekvésének következő évtizedekben elért példátlan föllendülésében a vasuti hálózat rohamos terjeszkedése és az ipari meg kereskedelmi élet mesés arányu fejlődése tükröződik vissza.

Ami végül hazánkat illeti, nekünk közjogi értelemben már az Árpádok idejében voltak városaink, amelyek alakulására részint az ókori kultúra (az egykori római világ) és a keresztény egyház befolyása, részint a honfoglaló magyarok várszerkezetéből folyó néptömörülés, részint a jövevények által alapított gyarmatok adták meg az alapot.² Sőt azt sem vonhatjuk kétségbe, hogy a városi polgárok által üzött ipar és kereskedés fölvirágzása e polgárok vagyonosságát és a királyok növekvő pártfogásában is részesített egész polgári rend tekintélyét később az Anjouk alatt annyira növelte, hogy az Anjou-ház uralkodásának kezdetétől Zsigmond haláláig eltelt másfél századot Wenzel joggal nevezheti városaink fénykorának. E fénykort azonban, kivált Mátyás halála után, a városi élet hanyatlásának ideje váltotta föl, előbb a polgári rendre féltékeny nemeség tulsulyra emelkedésének, később a gazdaságunkat és kulturánkat elszibbasztó török-világnak következményekép. Egyes városoknak — többé-kevésbbé megtépve az idők

¹ Weber : The Growth of Cities. New-York 1899.

² Wenzel: Magyarország városai és városjogai a multban és jelenben. Értekezések a társadalmi tudományok köréből. IV. k. IX. sz. Budapest, 1877.

viharaitól — sikerült ugyan magukat fentartani, különösen kedvező körülmények révén, mint ahogyan pl. a felvidéki városokban a városi élet fenmaradását a bányászatnak és a Lengyelországgal folytatott kereskedésnek meg annak lehetett köszönni, hogy a török hódoltság határain kívül estek. Hasonló hatása volt Pozsonyra az ott székelő országos kormányzéseknek, Nagyszombatra a primás és az esztergomi káptalan ottlétének és mindkettejükre, valamint Sopronra is Ausztria szomszédságának. Egészben véve azonban elvitázhatatlan, hogy városi életünk e korszakban visszafejlődött, aminek jellemző bizonyosságát láthatjuk már abban a tényben, hogy a városjogok ez idő alatt semmi fejlődést sem mutatnak föl, sőt a törvényhozás a városokkal szemben folyton újabb meg újabb tilalmaknak volt jogforrása. (Igy pl. a pozsonyi 1542-ik évi 33. t.-cikk a városokat külső javak további szerzésétől eltiltotta, hasonlóan tiltó rendelkezéseket találunk az 1546. évi 41., az 1609 : 44., az 1635 : 21., az 1647 : 78. és 79. ; az 1655 : 34, az 1659 : 49. stb. törvénycikkekben; l. Wenzel idézett munkáját). „Igazán nagy népességű városa az országnak 1720 körül egy sem volt. A legnépesebb városok sem érték el a 20.000-nyi lélekszámot. Az ország legnagyobb, legnépesebb és legvirágzóbb városa Brassó volt, de ebben sem élt több 16.816 léleknél. 10.000-nél több lakosnak egyáltalán csak négy város jelentkezik: Brassó után Buda, Kolozsvár, Nagyszeben. 10.000-nél kevesebb, de 5.000-nél több lakosu város szintén csak 10 volt, a többiek még kisebbek voltak s lakosságuk csekélységében még ridegebben visszatükröződnek azok a rettenetes megpróbáltatások, melyeken Magyarország az előző századokban átment.“¹ S ahol mindennek ellenére találkozunk is városokkal, mai értelemben vett városi életről a dolog természete szerint szó sem lehetett, még a török hódoltság megszűnte után sem, hiszen

¹ *Acsády*: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720—1721. Magyar statisztikai közlemények, új folyam XII. k. Budapest, 1896.

hazánkban a mult század majdnem 40-es évéig, a nemzeti ébredés koráig hiányzott a városi fejlődés minden előfeltétele. Közlekedésünk állapota szánalmas volt: közutunk kevés és rossz; víziutaink közül pl. a Tiszán alacsony és mocsaras partja miatt Szegeden felül nem lehetett árukat vontatni, a Dunán is nagyon nehéz volt, vontató utak hiányában, a Vágon és Garamon meg a folyó gyorsasága miatt teljességgel lehetetlen. Ipari és kereskedelmi élet csak a felvidéken volt, az ország többi részeiben, kivált a háboruktól kipusztított Alföldön még nyomait is alig találni: az 1717. évi összeírás Békés vármegye egész területén (Gyula kivételével) csak 5 iparost talált, az 1777-i helytartótanácsi összeírás egész Magyarországon csak 13.934 kézműves mestert vett számba. A hiteltörvények hiánya, a jobbágyság szabad költözködésének tilalma is útját állották a gazdasági élet szabad lüktetésének és ezzel a városi élet fejlődésének, párosulva talán még avval is, hogy fajmagyar népünk különben is idegenkedett a városi élettől.¹ Külkereskedelmünk ezen felül egy Mária Teréziától meghonosított önkényes és igazságtalan vámpolitikai rendszer békójában volt, amelynek egyik célja volt Ausztria iparát megvédeni a külföld versenyétől, a másik célja pedig Magyarország nyersterményeit minél olcsóbban biztosítani Ausztria részére.² A külföldi iparcikkekre 30–60%-os behozatali vámot vetettek, azokat a nyersterményeinket pedig, amelyek az osztrák iparnak szükségesek voltak, vagy magas kiviteli vámokkal sújtották vagy pedig kivitelüket egészen megtiltották (gyapju, nyersbőrök, len, kender, gubacs stb.) Az osztrák iparcikkek a Magyarországra való behozatalnál mint belföldi áruk kezeltettek s csak 3%-os vámot

¹ Kautz Gyula: A városok keletkezése átalakulása és szereplésének törvényei Bpesti Szemle 1882. és *Ipolyi A. Beszterczébánya műve*'tségtörténete. Századok. 1876.

² Dr. Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Budapest 1896.

fizettek, a magyar iparcikket ellenben Ausztriában 30%-os vámmal rótták meg, nem is beszélve számos más zaklató és károsító intézkedésről. Ily körülmények között, amelyekhez még a devalváció okozta bajok is járultak, nemcsak hogy gazdasági föllendülésről nem lehetett szó, hanem még a felvidék régi multu, sok reménnyel biztató ipara is aláhanyatlott. Joggal állithatjuk tehát, hogy a városi élet kifejlődésének hiányzottak az előfeltételei, és valóban úgy is áll a dolog, hogy — amennyire hézagos és megbízhatatlan adataink a visszatekintést megengedik — városi népességünk növekvéséről nem is beszélhetünk. Így 1787-ben legnagyobb városunk Debrecen 29.153 lakost számlált, de 1850-ben is csak 30.906-ot, 63 esztendő alatt tehát jóformán semmi gyarapodás sem volt. Budapest népessége 1810-től 1821-ig évenként 1.02 százalékkal, 1821—1831-ig 2.76 %-kal, 1831—1841-ig pedig a nagy árvíz következtében stagnált: 102.702-ről mindössze 107.240-re emelkedett e tíz év alatt.

A nemzeti ébredés korában azonban mindez gyökeresen megváltozott: a gazdasági fejlődés útjában álló akadályok egy része elhárított. Az 1836. évi IV. t. cikk a jobbágyok szabad költözködési jogát biztosította; az 1830 óta a Dunán már megnyílt gőzhajózás nagy lendületet adott külkereskedelmünknek, nemcsak Nyugat felé, de a levantei kikötőkkel fentartott rendszeres összeköttetés révén Kelet felé is. 1846-ban megnyílt az első magyar vaspálya s ennek fejlődését azóta a következő számok jelölik: pályahossz 1846-ban 35 km., 1850-ben 222, 1857-ben 947, 1869 : 2.736, 1880 : 7.097, 1890 : 11.246, 1900 : 17.101 km. ; mindezek összeműködésének tulajdonítható, hogy külkereskedelmi forgalmunk összes értéke 1825-ben csak 83 millió volt, 20 évvel később már 140 millió. Világhírű malomiparunk alapját is ez időben vetette meg Széchenyi az 1840-ben létesített Pesti Hengermalommal, amelynek nyomán egész sereg malom épült; ugyanekkor vett lendületet cukorgyártásunk is, amely 1850-ben már 21 gyárat foglalkoztatott; szesz-

gyártásunk is már a negyvenes években virágzott (1850-ben az akkori birodalomban 188.890 szeszegető állott fönn s ebből a magyar korona országaira 145.848 esett). Ekkoriban kezdett a gőzgépek használata is tért foglalni: 1852-ben 79 gőzgép állott üzemben 1.175 lóerővel, 1863-ban 480 gőzgép 8.134 lóerővel. E korszakban szüntek meg a vámpolitika kiáltó igazságtalanságai s az 1840. évi országgyűlés megvetette modern iparunk, kereskedelmünk és hitelügyünk alapjait a váltótörvénnyel, a kereskedőkről, a gyárak jogviszonyairól, a kereskedői testületekről, a fuvarosokról, az adóssági követelések elsőbbség végetti betáblázásáról s a csődületekről alkotott törvényeinek sorozatával. 1836-ban megalakul Brassóban az első takarékpénztár, ezt 1840-ben követi a pesti hazai takarékpénztár, amelynek mintájára a 40-es években egész sereg intézet alakult, úgy hogy 1848-ig már 36 takarékpénztár létesült (ebből Zágrábbal együtt 17 törvényhatósági jogu, 19 rendezett tanácsu városban). Hatásukat és hazánk közgazdasági életében oly hamar megszerzett nagy jelentőségüket fényesen bizonyítja a következő néhány adat:

Takarékbetétek Jelzálogos kölesönök Váltótárca
álladéka pengő forintokban

1840	204.529	172.224	27.500
1847	9,606.973	7,423.756	592.325

Ily előzmények után természetesnek kell találnunk városaink rohamos fejlődését. Budapest népességének évi átlagos szaporodása 1841—1851-ig $6\frac{61}{100}$ -ot tett, amelyhez hasonló arányt azóta sem láttunk. Ugyanekkor kezdődött meg városainknak az a nagyarányu fejlődése, amelyről 1850 óta (amely időtől kezdve az összes városokról megbízható adataink vannak) a következőkben számolunk be:

Polgári népesség szaporodása ‰-ban

	1850—1857	1857—1869	1869—1880	1880—1890	1890—1900
thj. városok	17. ₇	20. ₁	15. ₂	20. ₂	28. ₁
r. t. városok	13. ₄	12. ₀	6. ₁	9. ₅	13. ₈
vidék	2. ₉	11. ₈	—0. ₃	9. ₄	8. ₀

Az 1869—1880 az évek gyenge szaporodásában az 1872/1873. évi kolera hatása s emellett a városokban az 1873. évi gazdasági válság nyomai ismerhetők föl, amely utóbbinak rovására írható, hogy Budapesten 1841 óta a leggyengébb szaporodás az 1871—1881 közt eltelt évtizedben volt.

A városok emelkedésére befolyással lévő gazdasági okok között különös érdekességü a közlekedési viszonyoknak, jelesen a vasutépítkezéseknek a hatása, amelyet egyes esetekben egész frappánsul mutathatunk ki. Így pl.

	Volt a szaporodás ‰-a		
	1869—1880	1880—1890	1890—1900
Debrecen	10.2	11.4	27.1
Kassa	20.0	10.7	23.2
Kecskemét	9.8	8.0	17.1
Szabadka	9.0	18.5	12.0
Szolnok	15.0	13.7	20.7
Szombathely	36.8	22.0	44.5
Versec	5.9	2.1	13.3
Zólyom	83.2	36.6	39.8

Debrecennél feltűnő az utolsó évtized nagy szaporodása. 1891-ben épült a Debrecen-füzesabonyi és az Óhát-polgári, 1894-ben a Debrecen-nagylétai, h. é. v. Figyelembe vevendő továbbá, hogy a megelőző évtized második felében épült ki a Debrecen-Hajdunánás-b.-sztt.-mihályi vasut, amelynek hatása az előbbi évtizedre még csak kisebb mértékben érvényesülhetett. Kassánál az 1880—1890-iki évek gyenge szaporodásával szemben feltűnő az 1869/1880 és a legutolsó évtized nagy gyarapodása. Amott nyilván a Bpesttel 1860. évben történt összeköttetést Orló majd Zsolna felé meghosszabbító Kassa-oderbergi vasutépítések (1870—1876) voltak hatással, továbbá az 1873-ban megnyílt Kassa-legendyemihályi vonal, amely Kassát az ország északkeletével hozta összeköttetésbe. A következő évtizedben Kassa

körül a vasutépítés szünetelt, 1890—1894 közt azonban kiépült a Kassa-tornai helyiérdekű vasút, amely egy jelentős ipari vidéket hozott Kassával összeköttetésbe, Kecskemét az utolsó évtizedben szaporodott föltűnően s ugyanez évtizedben épültek a Kecskemét-fülöpszállási (1895) Kecskemét-tiszaugi (1896) vasutak és Kecskemét-kecskeméti szállások (1894) vonala. Szabadkán 1880—1890 közt látunk föltűnő szaporodást: 1882-ben épült ki a Budapest-szabadkai, 1883-ban a Szabadka-ujvidéki, 1885-ben a Szabadka-bajai vonal. Szolnoknak az 1869—1880 közötti évtizedben a nagy kolera pusztításai ellenére elért nagy szaporodása az 1873-ban kiépült s a felvidékkel közvetlen összeköttetést létesítő Szolnok-hatvani vonal kiépítésével lehet összefüggésben, az utolsó évtizedben elért erős gyarapodásban pedig bizonyára része van a Szolnokot a Szolnoksentesi vonal meghosszabbítása útján Hódmezővásárhelylyel összekötő Szenteshódmezővásárhelyi vonal (1893) és a Szolnok-kiskun-félegyházai vasút kiépítésének. Szombathely nagy gyarapodására 1869—1880 közt a Bpesttel való összeköttetést létesítő Győr-szombathelyi vonal kiépítése volt befolyással, az utolsó évtizedben elért rendkívüli szaporodásban pedig a Szombathely-rumi (1894) Szombathely - pinkafői (1888) és Szombathely - pozsonyi (1891) vasutak kiépítése működhetett közre. Versec a leggyengébb szaporodású városaink közé tartozott (sőt 1880—1890 közt fogyott) a legutolsó évtizedig, amikor az ország átlagos szaporodását meghaladó növekvést ért el, kétségtelenül a torontáli h. é. vasutak (1889—1895), a Versecz—temes-kubini h. é. v. (1894) és a magyar délkeleti vasút (1896) kiépítésének következtében. Talán legjobban látni a vasutak városfejlesztő hatását Zólyomnál, amely összes városaink között a leggyorsabban szaporodott. Különösen 1869—1880 közt ért el óriási növekvést, hogy miért, azt a következő adatok mondják meg: 1871-ben épült ki a Budapesttel való összeköttetést megteremtő Losonc-zólyomi vonal, amely 1872-ben a rendkívül fontos Zólyom-ruttkai vonallal

hosszabodott meg. 1873-ban épült ki a Garamberzence-selmecbányai vasút, ugyanezen évben a Zólyom-besztercebányai vonal. A következő évtizedben csak egy vonal létesült: a Besztercebánya-zólyombrézói (ugyanez idő alatt volt Zólyom gyarapodása a most szóban forgó három decennium alatt a legkisebb), amely igazi jelentőségre csak a következő évtizedben, a Zólyombrézó-erdőközi (1895) Bikás-vasgyári (1895) és az Erdőköz-tiszolci (1896) vasutak kiépítésével emelkedett. Innen a legutolsó évtized alatt Zólyom fejlődésében látható ujjabb lendület.

Viszont a közlekedési eszközök hiánya gátlója a város fejlődésének. Jellemző bizonyossága ennek az, hogy törvényhatósági jogu városaink közt 1869-től 1900-ig annak a városnak volt legkisebb a szaporodása, amely legkésőbb kapott vasutat: ez Pancsova, amelynek csak 1896 óta van vasutja. De a közlekedési viszonyoknak a városok növekvésére gyakorolt hatása tekintetében jellemző példa Cegléd is, amely 1869-től 1880-ig 12.0%-kal, tehát a rendezett tanácsu városok szaporodási átlagának kétszeresével szaporodott; 1882-ben kiépült a keleti és északkeleti forgalmat Cegléd-től elterelő Ujszász-rákosi vonal s azóta folyton kisebb a gyarapodása: 1880–1890 közt 10.8, 1890–1900 közt csak 8.6%, vagyis a rendezett tanácsu városok szaporodási átlagánál kisebb. Bizonyára része van ebben annak is, (ami különben nem egy alföldi városunkban egyik oka a népesség gyengébb szaporodásának) hogy Cegléd rajokat bocsátott ki egyes ujonnan települt községekbe, annak következtében, hogy a földek otthon szilárd kezekben vannak s ritkán kerülnek eladásra, miért is a földbirtok után sovárgó szaporodó népesség a birtokszerzésre alkalmat nyújtó vidékre költözik el. Távol is áll tőlünk az a gondolat, hogy a vasutak befolyását a városok népességének növekvésére tulozzuk vagy épen kizárólag nekik tulajdonítsuk a városok fejlődését, — a fentebb felhozott esetekben csak egy-egy jellemző példáját kívántunk nyújtani kétségbe nem vonható nagy hatásuknak a városok növekvésére.

2. A városok gazdasági jelentősége.

A városok vonzóerejének imént előadott gazdasági okai nagyon természetesen ráütik bélyegüket a városoknak mai gazdaságtársadalmi életünkben vitt szerepére: az ipar, a kereskedelem, az üzleti élet középpontjai mindenütt a városok. Nincs szándékunkban ezzel a köztudomású tényre bővebben foglalkozni, nemcsak azért, mert az előbbi pontban részben már többször is érintettük ezt a kérdést, de azért sem, mert bővebb és a kérdés nagy jelentőségéhez méltó taglalása e szerepnek dolgozatunk keretei között nem is férne el. Megelégszünk ennél fogva néhány jellemző adatnak a felsorolásával. Így pl. annak igazolására, hogy az ipar, a kereskedelem, a közlekedés mennyire a városokban van középpontosítva, közöljük az alább következő hazai adatokat, amelyek az 1900. évi népszámlálás eredményein alapulnak:

	törvényhatósági jogu városokban	az ország többi részében
	l a k o t t	
az iparosoknak . . .	28.9 ⁰ / ₀ -a	71.1 ⁰ / ₀ -a
a kereskedőknek . .	39.0 „	61.0 „
a közlekedésnél fogla- latoskodóknak . .	35.2 „	64.8 „
összes kereső népes- ségnek	11.8 „	88.2 „

vagyis a felsorolt foglalkozások három-négyszerre nagyobb arányban voltak képviselve a városokban, mint az összes kereső népesség. Városaink jelentősége e téren még jobban ki-domborodik, ha ehhez még hozzáteszszük, hogy a husznál több segédzemélyt alkalmazó 2.049 nagyipari vállalat valamivel több mint fele törvényhatósági jogu városainkban bírja székhelyét; magában Budapesten 622 nagyipari vállalat: az összes ily vállalatok csaknem egyharmadrésze tömörül s e szám még további negyvennel emelkedik, ha — ami egész indokolt is — a fővárossal gazdaságilag egységes egésznek tekintendő szomszédos községek (Ujpest,

Rákospalota, Erzsébetfalva, Soroksár, Csepel, Budafok, Kispest) nagyipari vállalatait is ideszámítjuk.

A most említett foglalkozásoknak a városokban való tömörülése természetesen hatással van a városi és vidéki népesség gazdasági összetételére is. Volt ugyanis 100 kereső lakos közül

	Budapesten	a thj. városokban	Vidéken
őstermelő	1.5	13.0	72.9
bányász	0.1	0.5	0.8
iparos	41.7	33.8	11.1
kereskedő	12.1	9.2	1.9
közlekedési alkalmazott	8.1	5.0	1.2

Mig tehát a vidéken az őstermelés a főfoglalkozás, addig a városokban az iparosok háromszor, a közlekedési alkalmazottak négyszer, a kereskedelem és hitel körében foglalatostkodók ötször akkora arányszámmal fordulnak elő, mint vidéken. A nyugati államokban a városok uralkodó állása a most felsorolt foglalkozási ágak tekintetében még szembeszökőbb. Így pl. Ausztriában 1000 kereső közül esett

	Nagy- városokban	2000-nél nagyobb lakosságu	kisebb községekben
a mezőgazdaságra	20	369	768
iparra	493	347	141
kereskedelemre	224	121	27

A németországi városok felszívó erejét előidéző gazdasági okok ereje és jelentősége a következő adatokból tükröződik vissza:

	Ezer kereső közül jutott az alább meg- nevezett foglalkozási ágakra	nagyvárosokban	vidéken	a birodalomban
mezőgazdaság	13.9	667.1	361.9	
bányászat, ipar	494.2	223.7	361.4	
kereskedelem, közlekedés	238.3	38.5	102.1	

Az ipari és kereskedelmi foglalkozások úgy nálunk, mint Ausztriában és Németországban tapasztalható koncentrációja mellett szembetűnő, hogy a kereskedelmi foglalkozások még jóval nagyobb mértékben tömörülnek a városokban, mint az ipariak: Németországban pl. az ipari

foglalkozások kétszerte, a kereskedelem és közlekedés hatszorta erősebben vannak képviselve a városokban, mint vidéken. Nálunk — mint láttuk — a kereskedelmi foglalkozások aránya ötszörte, az ipariaké háromszorta nagyobb városokban, mint a vidéken. E jelenség természetes magyarázata az, hogy míg az iparvállalat elhelyezkedésénél olykor a nyersanyag közelsége a döntő tényező, székhelyükül tehát nem mindig lehet a várost választani. A kereskedelmi vállalatok színhelyének kiválasztásánál ellenben más szempontok, így első sorban a szállítás könnyü és olcsó volta az irányadók.

A kereskedelmi és ipari foglalkozások nagy koncentrációja tűnik ki az Angliáról szóló adatokból is, amelyek szerint 10.000 tíz évesnél idősebb férfi között az egyes foglalkozások aránya a következő:

	Osszesen	Városi kerületekben	Vidéki
Kereskedelmi foglalkozások	437	531	136
Szállítási vállalatok	1.029	1.167	583
Mezőgazdaság	883	209	3.063
Fémipar	942	1.096	444
Textilipar	330	403	100

A most felsorolt adatok mindegyikénél tisztább világosságba állítja a városok jelentőségét a modern gazdasági életben az Egyesült-Államok bámulatos iparstatisztikája, amelynek adatai szerint volt

	1340 kiválasztott városban		az E.-Á. többi részében	
	szám	%	szám	%
vállalatok száma	307.314	60. ₀	204.877	40. ₀
befektetett tőke	7,768,261.655 \$	79. ₂	2.045,572.735 \$	20. ₈
munkások száma	4,248.597	80. ₁	1,057.546	19. ₉
bérösszeg nagys.	1.929,473.919 \$	83. ₁	391,464.249 \$	16. ₉
felhasznált anyagok értéke	5.853,954.272 \$	79. ₇	1.489,673.603 \$	20. ₃
az évi termelés értéke	10.537,154.489 \$	81. ₁	2.462,994.670 \$	18. ₉
holott e városokban az összes népességnek csak	37. ₂ % ₀ -a élt.			

Már a most közölt arányszámok figyelmesebb vizsgálatából is kitűnik s a városok jelentőségét még jobban előtérbe állítja számbeli túlsúlyuknál nagyobb intenzitásbeli sulyuk vagyis az a tény, hogy a városi iparvállalatok jóval nagyobbak akár a termelés, akár a felhasznált anyagok, akár a befektetett tőke, akár az alkalmazottak száma tekintetében mint a vidékiek. De még tisztább képet nyerünk erről a következő átlagokból :

	Volt átlag egy-egy vállalatban 1340 városban az E.-Á. többi részében	
a befektetett tőke	25.278 \$	9.984 \$
a bér munkások száma	14	5
a bérösszeg	6.279 \$	1.911 \$
a felhasznált anyagok ért.	19.049 \$	7.271 \$
az évi termelés értéke	34.288 \$	12.022 \$

Ha azonban a városoknak csak egy kisebb körére szorítjuk is vizsgálódásainkat, akkor is szembetűnik e roppant jelentőség. Így pl. az Egyesült-Államok összes vállalataihoz viszonyítva volt :

	a 100 leg- nagyobb	a 209 huszezer-nél több lakosu v á r o s b a n
vállalatok száma	36. ₃	43. ₃
tőke nagysága	51. ₀	60. ₈
munkások száma	49. ₇	60. ₁
bérösszeg	53. ₁	63. ₉
felhasznált anyagok értéke	50. ₄	62. ₂
termelés értéke	52. ₆	63. ₅
népesség	22. ₈	?

Egyes iparágak egészen a városokban vannak koncentrálva. Így pl. a férfiruhagyártás vállalatai mind a 20.000-nél népesebb városokban vannak elhelyezve, a kőmetező és véső iparvállalatok 97.₃ %-a, a nőiruhakészítők 95.₃, a kalap és sapkagyártók 94.₆, az esernyőgyárak 94.₃ %-a e városokban tömörül. A munkamegosztásnak,

a specifikációnak másutt sehol nem tapasztalható példái vonják magukra bámulatunkat: a gallér és kézelőgyártás 15.7 millió értékű cikkeiből 13 milliónyi, vagyis az összes nemzeti termelésnek 85.3 %-a egyetlen városban: Troyban (N. Y.) készül, aminek következménye, hogy e város munkásainak 68.7 %-a a gallér és kézelőiparban talál alkalmazást. Gloversville (N. Y.) munkásainak 74.9 %-a keztyűgyártó, Pittsburg munkásainak 44.7 %-a, a körülötte fekvő Mac-Keesportéinak 88.8, New-Castle munkásainak 65.5, Johnstownéinak 66.3 %-a a vas és acéliparban van alkalmazva. Egyes városok igazi kolosszusok az ipari termelés terén: Newyork 27.168 ipari vállalata, amelyekbe 609 m. dollár tőke van befektetve, s amelyek évenként 185 millió dollár munkabért fizetnek, 1371 millió dollár értékű árut termel, azaz egymaga többet, mint az Unio 51 állama közül 49; a rohamosan fejlődő Chicago (amelynek 1890-ben csak 9.977 ipari vállalata volt 360 millió dollár tőkével, 1900-ban már 19.203 vállalata 534 millió tőkével) 890 m. dollár értékű termelésével 47 állam ipari termelését szárnyalja túl.

3. A városba tódulás egyéb okai.

Az eddig előadottakban a városok felszívó erejének gazdasági okait ismertettük. Ezeken kívül azonban még más tényezők is közreműködnek a vidék népességének a városokba való tódulásában. Így nagy része van ebben a gazdasági erőknek az előbbi pontban rajzolt tömörülése mellett a szellemi erők tömörülésének is. A különféle tanító intézetek, könyvtárak, közgyűjtemények, színházak, képcsarnokok és a hozzájuk kapcsolódó iskolák mind nagy tömeget vonzanak a városokba, részint a tanulók nagy számának, részint a mindezen intézetekben alkalmazottak és családtagjaik tekintélyes seregének összegyűjtése révén. A budapesti tanintézeteket pl. az 1901/1902. tanév végén 107.744 tanuló látogatta s bennük 4.299 tanerő volt alkal-

mazva. A városok a tudományos egyesületek székhelyei, a művészetek, a zene, a szobrászat, a festészet, az építészet, a színművészet a városokban találnak műértő és műpártoló közönséget és alkalmat az érvényesülésre. A könyvkiadás, az újságszerkesztés középpontjai a városok, ahol a szellemi élet kitünőségei élnek, ahol a politika hirforrásából közvetlenül, első kézből merithetnek, ahol nagy helyi olvasóközönség is van s ahol mint iparvállalatok is a városi életnek az előbbi pontban ismertetett előnyeit élvezhetik. A magasabb értelmiségi foglalkozású emberek nem szívesen élnek vidéken, a városba törekszenek, ahol ambíciójuk érvényesítésére tágabb tér nyílik s ahol inkább is van módjukban a tudomány haladásával lépést tartani.

A városok a helyi közigazgatás mellett az állami közigazgatás középpontjai is és ahogy az állam mind sokasodó feladatai a tisztviselők egyre nagyobb tömegét kívánják s ahogyan a növekvő városok sűrűbb népessége és egyre sokoldalubb életviszonyai a helyi, önkormányzati közigazgatással szemben is egyre fokozódó igényeket támasztanak, a városokban központosított tisztviselők serege is folyton fokozódó arányokban nő. (Budapesten pl. csak a helyi közigazgatás szolgálatában 6.000 functionárius áll, nem is beszélve a székesfővárosban élő állami alkalmazottak ezreiről.)

A nagyvárosok ezenkívül az állami életnek középpontjai is: székhelyei az udvarnak, a törvényhozásnak, a diplomáciai testületnek, a végrehajtó hatalom legfőbb szerveinek. Hogy ez és mindaz, ami ennek a következménye, milyen hatással van a városi élet fejlődésére, kitűnik abból is, hogy míg Pozsony, Magyarország állami életének akkori középpontja, a század elején Budapestnél népesebb volt, ma Budapest, ahová időközben az állami élet súlypontja került, tizenegyszer akkora népességet mutat föl, mint Pozsony. Igaz, hogy Budapest e rohamos fejlődésében egyéb okok is hatottak — még pedig döntőleg — közre, de hogy az állami élet székhelyéül való ki-

választás jelentőségét sem szabad kicsinyelnünk a városok növekvésében, azt nem egy példa bizonyítja. Berlinnek 1800-ban csak egyharmaddal volt több lakosa, mint Hamburgnak, a nagy kereskedővárosnak, ma Berlinnek, a német impérium székhelyének háromszor annyi lakosa van: Berlin népessége tizenkétszeres, Hamburgé ötszörös nagyságot ért el ez idő alatt. Hasonló párhuzamba állíthatjuk Párist is a nagy iparos és kereskedő városokkal: Lyonnal és Marseille-el és Rómát is Nápolylyal. Mikor Róma az egyesült olasz királyság székvárosa lett, csak félannyi lakosa volt, mint Nápolynak, ma majdnem utolérte.¹

Mindezek az okok a közszolgálati ágakban alkalmazottak és az ugynevezett szabad foglalkozásokat üzők számát a városokban a vidékéhez képest aránytalanul magasra duzzasztják föl. Így pl. ezer kereső közt volt az említett foglalkozásokhoz tartozó egyén Budapesten 81, a törvényhatósági jogu városokban 69, a vidéken 20; Ausztriában ezer kereső közt volt közszolgálatban álló egyén a nagyvárosokban 153, a 2000 léleknél népesebb községekben 86, az ennél kisebb községekben 52. Angliában a városi kerületekben 157, a vidékiekben csak 70 egyén állott közszolgálatban minden tizezer tíz évesnél idősebb férfilakos közül.

Az értelmiségi foglalkozást üző egyéneknek ez a tömörülése a városokban nem csupán önönmagában jelenti hatalmas szaporulatát a városok népességének, hanem magával hozza a helyi fogyasztás kielégítésével foglalkozó gazdasági ágak nagy koncentrációját is, mint az előbbi pontban Budapest és New-York példájából láttuk és ezenkívül nagyra duzzasztja a házi cselédek számát, annak az ismeretes ténynek következtében, hogy az értelmiségi foglalkozásu egyének s az iparosok és kereskedők is sok házi cselédet alkalmaznak. Innen van, hogy száz kereső lakos között volt házi cseléd

¹ Schäfer: Die politische und militärische Bedeutung der Grossstädte. Dresden, 1903.

Budapesten	a törvényhatósági jogu városokban	vidéken
14.8	12.1	3.9

Vagy más szóval (az összes népességet beleértve) egy cseléd Budapesten átlag 12, a törvényhatósági jogu városokban 16, vidéken 56 egyént szolgált ki. Ugyanezt látjuk a külföldön is. A Németbirodalomban pl. a cselédek a nagyvárosok háztartásban élő népességének 4.6 százalékát alkották, az egész birodalom népességének pedig csak 2.5%-át.

A városok népességének növeléséhez hozzájárul még a katonaság is, amelyet stratégiai okokból (hogy háboru esetén a mozgosítás könnyebben és gyorsabban mehessen végbe), vasuti csomópontokat alkotó néhány nagyobb városban szoktak koncentrálni, aminek nyomában jár természetesen az is, hogy a harcoló katonaság élelmezési és felszerelési és egyéb szükségleteinek kielégítésére hivatott és szintén az alkalmazottak tekintélyes seregét foglalkoztató intézmények is (ruharaktárak, hadiszertárak stb.) szintén e központokban állíttatnak föl. Így áll elő az a helyzet, hogy pl. nálunk a 116.681 főnyi katonai békelétszámnak több mint fele: 59.884 katona a városokban van elhelyezve, aminek következménye, hogy ezer kereső közt Budapesten 111, az összes törvényhatósági jogu városokban 67, vidéken ellenben csak 9 egyén tartozik a véderőhöz. Egyes városokban persze még nagyobb a katonaság koncentrációja. Így pl. Kassán minden ezer kereső lakosból 213, Temesvárott 126 volt a katona.

Mindezek mellett számottevő tényező a városi népesség növelésében az egyénnek ösztönszerű hajlandósága a társaséletre, amit sokkal jobban kielégíthet a városokban, mint a vidék szétszórt otthonaiban. A városba hajtja az embert az ambíció, az érvényesülésnek szabadabb és tágabb tere, a vidék kicsinyes környezetéből, nyomasztóbb kötelékeiből való szabadulásnak a vágya, az életmód kényelme, amit a technika vívmányai, a jobb és körülményesebb közgazgatás a városokban sokkal inkább biztosítanak, mint

vidéken; és a városokban kínálkozó mulatságok, szórakozások. Aki a vidéken meggazdagszik, az életet élvezni a városba jön; aki a vidéken tönkrement, az is a városba igyekszik, utolsó kísérletet tenni, hogy balsorsán fölülkerekedjék vagy elrejteni szegénységét azok előtt, akiknek körében jobb napokat látott. (Vargha Gyula a legutolsó népszámlálásról írott tanulmányában¹ a reformátusok számának nagy növekvését a fővárosban a tönkrement vidéki birtokososztály tagjainak a fővárosba huzódásaival magyarázza). Igaz, hogy elvétve arra is van eset, hogy a városi élet zajától megcsömörlött ember a vidékre vágyik, ott akarja öregségét csöndben leélni, ám e szórványos jelenségek nyom nélkül enyésznek el azok tömör seregével szemben, akiket az ezernyi százból összeszövődő varázslatos csábító erő az intenzív szellemi és gazdasági életnek, a tudásnak és haladásnak középpontjai: a városok felé vonz.

4. Különbség a mai és a hajdani város között.

Az imént felsorolt okok a szülői a városok, kivált a nagyvárosok fejlődésének, amelyeket joggal mondhatunk az újkor jellemző alakulásainak. Hiszen kétségtelenül voltak a messze hajdankorban is nagyvárosok,² Memphis, Theba, Babylon, Ninive, (amelyről Jónás próféta azt mondja, hogy „felette igen nagy város vala, melynek kerülete háromnapi járóföld vala“ s melyben „több vagy tizenkétszer tizezer embernél, kik nem tudnak különbséget tenni jobb és balkezek között,“ aminek alapján Süssmilch Niniveh népességét egy millióra becsülte. L. Bücher alább idézett értekezését). Sőt a görögök állami élete voltaképen a városi szervezetre volt építve és a görög állam egységes nemzeti állam kiépü-

¹ Dr. Vargha Gy.: Legújabb népszámlálásunk. Budapesti Szemle. 1901.

² Pöhlmann: Die Überbevölkerung der Antiken Grosstädte, Leipzig 1884. Beloch: Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt. Leipzig, 1886.

lésének híján a városok szövetségéből állott, náluk állam¹ igazgatás és a városok igazgatása azonos volt. Az is igaz, hogy a római birodalom lényegében egyetlen városnak a félvilág fölött való uralmát jelentette, a középkor civilizáltabb országai pedig át meg át voltak szöve a városok hálózatával és sokan a középkort tartják a városi élet fénykorának. Azonban mindezek a városok — tekintsük akár keletkezésüket, akár politikai állásukat, akár gazdasági jelentőségüket — teljesen elütnek a mai városoktól. Az ókori városokat legtöbbször hatalmi parancsszó hozta létre, alapításuk rendszerint egy-egy nagybirodalom megalkotásával esik össze, amelyeknek e városok székhelyeit alkották. Az egyiptomiaknál pl. az új uralkodó abban látta dicsőségét, hogy új székvárost alapított, amelynek fényes épületei halála után a következő uralkodó alatt lakatlanná váltak, rombadőltek. A középkori városok — mint lakóhelyek — lassankint, természetes folyamat útján fejlődtek ugyan városokká, de a városi jelleg elnyerése fejedelmi kegytől függött. Mindezekkel szemben a mai nagyvárosok a gazdaságtársadalmi erők szabad játéka a produktumai. Politikai jelentőségük is nagyon különböző a mai és a régi városoknak: a hajdankor városai az uralkodó törzset fogadták falaik közé, aki kívül lakott, az alávetett volt; ¹ a görögöknél, mint említettük, a város az államot is jelentette és erős, ha nem is ekkora volt a rómaiaknál a municipiumok autonómiája. A középkori város lakossága a vidéktől mereven elkülönített rendet alkot, egy-egy kis állam mindegyik az államban. A mai városok politikailag csak mint az állami feladatok végrehajtói állanak előttünk, egy-egy szervei az állami organizmusnak, amely vidék és város közt közjogi különbséget nem ismer, legfeljebb annyiban, hogy a közigazgatási végrehajtó hatalom gyakorlásának nagyobb mértékét ruházza rájuk, mint a kisebb községekre.

¹ *Bücher*: Die Grosstädte in Gegenwart und Vergangenheit. Dresden, 1903.

A keletkezésben és közjogi állásban mutatkozó különbségeknél még jellemzőbb a modern és a régi városok közt a gazdasági élet terén fennálló különbség. Az ókori városok tisztán fogyasztási centrumok voltak, amelyek lakossága az alávetettek, a rabszolgák és adófizetők munkájából és járulékaiból élt. A középkori városok már a nemzeti termelésben is részt vettek, de a környező vidékkel együtt egy szűk körre szorítkozó zárt gazdasági területet alkottak: ¹ a vidék szállította az élelmet és a nyers anyagot, amelyet a város iparosai feldolgoztak és az élelmet szállító vidéknek eladtak. E zárt területet már az akkori közlekedési viszonyok is meglehetősen megvédték a külső verseny ellen, de jogszabályok is biztosították ez ellen a városi elemet úgy a termelés mint a fogyasztás terén (egyik oldalról a céhek numerus claususa, idegenek befogadásának megtagadása, másik oldalról a vidék kényszerítése, hogy csak bizonyos piacokon adhassa el terményeit.) A gazdasági terület szűk köre és zárt volta magyarázza meg azt is, hogy a középkori városok a kisipar jegyében éltek és emellett lehetőleg minden iparágat igyekeztek falaik közt egyesíteni, hogy mentül kevésbbé legyenek ráutalva a zárt gazdasági területen kívül eső vidékek termékeire. Ezzel szemben a modern városok — mint láttuk — épen nagyipari termelésnek a középpontjai, a helyi fogyasztás ellátásán kívül az ország sőt a világpiac ellátására is állítanak elő bizonyos cikkeket, amelyek készítésére a helyi viszonyok őket legalkalmasabbá teszik. (Gondoljunk csak itt a budapesti malmoktól örölt világhírű és világsszerte vásárolt magyar lisztre.) Ebben természetesen segítségükre van a kereskedelem és a közlekedés technikájának mai fejlettsége is, amelynek emellett a városi életben még az a jelentősége is van, hogy lehetővé teszi az emberek

¹ Bücher: Die Entstehung der Volkswirtschaft. Tübingen, 1893.

óriási tömegének egy helyen való felhalmozódását, anélkül, hogy élelmi szerekben hiányt szenvednének.

Abból ugyanis, hogy a városok jelentőségét a nemzeti termelés terén mint legélesebb különbséget a multtal szemben ekként előtérbe állítottuk, nem lehet arra következtetni, hogy kicsinyelni akarnók szerepüket a fogyasztás terén. Sőt ellenkezőleg, nem férhet hozzá kétség, hogy a városoknak ma még nagyobb szerepük van a fogyasztás terén, mint a multban, nemcsak lakosaik nagy számánál és a termelés meg fogyasztás közt fennálló összhangnál fogva, de azért is, mert a foglalkozások specializálódásánál fogva a csupán bizonyos cikket termelő városok más cikkek s kivált a mezőgazdasági termékek tekintetében más gazdasági területek termékeire rá vannak utalva. Fogyasztásuk arányáról — csak az élelmi cikkekről szólva — némi fogalmat adhatnak a következő adatok: a székesfőváros községi közvágóhidján az 1896—1900 évek átlagában évenként körülbelül háromszázezer darab szarvasmarhát, birkát, bárányt és kecskét vágtak le; a magánvágóhidakon 1901-ben közel 320 ezer darab sertést; a vámoknál 163 ezer kg. sertéshus vizsgáltatott meg. A központi vásárcsarnokba az 1901. év folyamán 600 ezer métermázsa élelmicikket szállítottak be, és pedig 215 ezer métermázsa belföldi gyümölcsöt, 100 ezer métermázsa burgonyát, 91 ezer métermázsa zöldséget, 52 ezer métermázsa baromfit, 43 ezer métermázsa tojást, 26 ezer métermázsa húst és leölt állatot. — A fővárosi fogyasztás mennyiségét érdekesen jellemzik a fogyasztási adóbevételt feltüntető adatok is; ezek szerint az 1900-ban elfogyasztott élvezeti cikkek után, amelyek közt 4.3 millió darab csirke és galamb, 1.3 millió darab pulyka és lúd, 0.5 millió darab kacska és kappan, 197 ezer darab sertés, 151 ezer darab borjú, $\frac{1}{4}$ millió hektoliter bor, 312 ezer hektoliter sör stb. szerepelt, több mint 33 millió korona fogyasztási adó folyt be.¹ Berlin tej-

¹ Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. IV. évfolyam. 1899—1901. Budapest, 1904.

fogyasztása 1902-ben (Charlottenburgot, Schöneberget és Rixdorfot hozzászámítva) 250 millió hektolitert tett, a húsfogyasztás Berlinben és 8 kilométernyi körzeten belül 200 millió kilogrammot.¹ Berlin idevágó adatai különben azért is érdekesek, mert világosan mutatják a szénfogyasztás és a húsfogyasztás, vagyis az ipari termelés és a fogyasztás között fennálló összefüggést. Ime:

	1890	1900	1902
az évenként elhasznált kokszt, kőszén és barnaszén fejenkénti átlagos mennyisége kilogrammokban . .	1.404	1.474	1.396
évi átlagos húsfogyasztás mennyisége fejenként, kilogrammokban . . .	77	81	75

Végül Páris fogyasztásáról, amelyet Zola tolla a „Ventre du Paris“-ban oly plasztikusan rajzolt meg, a következő adatokat közölhetjük:²

Az 1900. év folyamán Párisba bevitt és megadóztatott marha, borjú és bárányhús súlya . .	179	millió	kgr.
sertéshús súlya	29	„	„
vad és szárnyas súlya	32	„	„
hal súlya	40	„	„
tojás súlya	31	„	„
vaj súlya	23	„	„

¹ Statistisches Jahrbuch der Stadt Berlin. 27. Jahrgang. Berlin, 1903.

² Annuaire Statistique de la Ville de Paris. XXI. Année 1900. Paris, 1902.

VII.

A városba tódulás következményei.

1. A városok népességének összetétele.

Láttuk, hogy a városok népességének növekvése le nagyobb részt nem a belső szaporodás természetes folyamatának az eredménye, hanem a sokféle ható ok együttes működéséből előálló vonzóerő által felszívott vidéki népesség odaözlésének a következménye. Mint-hogy pedig e vonzóerő a vidéki népesség egyes osztályaira erősebben hat, másokra pedig hatástalan marad, nagyon természetes, hogy a népesség egyes osztályai nagyobb, más osztályai pedig jóval gyengébb arányban vannak képviselve a városokban, mint a vidéken s így a városok népességének összetétele egészen különös típust állít elénk.

Igy a városi népesség tagozódásának egyik saját-szerűsége a női nemnek nagy többsége a férfiakkal szem-ben. E nőtöbbség ugyan ma Európa legnagyobb részében a vidéki népességnél is általános, a születéseknél mutat-kozó férfitöbbség ellenére is a fíuszülöttek nagyobb halan-dósága, a férfiak foglalkozásának veszélyesebb volta, egészségtelenebb életmódja (kicsapongás, bűn, alkoholizmus) révén, de a városokban fokozva látjuk, nemcsak nőknek házi cselédek gyanánt való bevándorlása s a városokból a férfiaknak nagyobb mérvű elvándorlása miatt, de azért is, mert a városok már önmagukban véve is nagyobb női többséget tudnak produkálni, mint a vidék. A városok-

ban ugyanis először is valamivel kisebb a születéseknél a fiutöbblet, részint a törvénytelen születések nagyobb száma miatt, amelyek közt tudvalevőleg kisebb a fíuszületési többlet, részint egyéb, ma még ki nem derített okokból. Hozzájárul ehhez, hogy a férfiak halálozását a nőknél magasabbra emelő, fentebb elősorolt tényezők nagyobb mértékű szereplése révén a városokban aránylag sokkal nagyobb a férfiak halandósága, mint a nőké. Országos átlagban 1900—1901. években a nők halandósága ugy aránylott a férfiakéhoz, mint 100 a 104.5-hez, Budapesten ellenben úgy, mint 100 a 120-hoz. (A városok e nőtöbbletet produkáló belső erejének a következménye érdekesen jut kifejezésre abban a tényben, hogy a hazánk területén összeírt vármegyei születésű népességben 1000 férfira 1.025 nő jutott, a városi törvényhatóságokban születettek közt azonban 1000 férfira 1.066 nő esett, ami annál feltűnőbb, mert a kivándorlás első sorban a vidék férfinépességét fogyasztja).

Mindezek az okok azt az eredményt hozzák létre, hogy városokban a nők rendszeren nagyobb arányban vannak képviselve, mint vidéken. Így pl. hazánkban (ha csak a polgári népességet vesszük figyelembe) 1.000 férfira 1.025 nő esett, a törvényhatósági jogu városokban 1.080, Budapesten 1.082. Ausztriában esett 1.000 férfira nő

az összes népességben	1.035
Bécsben	1.070
Prágában	1.097
Brünnben	1.081
Triestben	1.066
Grácban	1.072
Krakkóban	1.031
Lembergben	988

Az utolsó helyen említett két nagy garnizonvárost kivéve a hét osztrák nagyváros mindegyikében tetemesen

meghaladja a nők aránya az országos átlagot. Ugyanily eredményre vezet a Németbirodalom statisztikai anyagának megvizsgálása : 1.000 férfira az egész birodalomban 1.032 nő jutott, a 33 nagyvárosban azonban 1.059. E nagyvárosok közül csak hatban találunk férfitöbbséget, a többiben mindenütt nőtöbbség mutatkozik, még pedig helyenkint igen jelentékeny. Így pl. Charlottenburgban 1.254. Königsbergben 1.275 nő áll szemben ezer férfival. A városok nagy nőtöbbségét állítják eléink Anglia adatai is, amelyek szerint ezer férfira esett nő

az ország összes népességében	1.068
Londonban	1.118
a városi kerületekben	1.086
a vidéki kerületekben	1.011

A két nem arányának vizsgálásánál a városi népességben nem szabad elfeledkeznünk arról a tényezőről sem, amely a városokban mutatkozó nőtöbbség ellensúlyozására hat. Ez a véderőnek a városokban való központosítása, amiről a városok vonzóerejét előidéző okok tárgyalásánál bővebben volt szó s ami ott, ahol nagy garnizonok vannak, jelentékeny eltolódást idéz elő a két nem egymáshoz való arányában. Így pl. az ország összes (polgári és katonai) népességében 1000 férfira 1011 nő jutott, törvényhatósági jogu városainkban, amelyekben véderőnk több mint fele van összpontosítva, már csak 1008, holott a polgári népességükben jóval nagyobb nőtöbbséget (1000 : 1080) láttunk, mint az egész ország polgári népességében (1000 : 1025). Jellemző példája a katonai népesség nagy befolyásának a két nem egymáshoz való arányára legnagyobb katonai helyőrségű városunk: Kassa, amelynek polgári népességében 1000 férfira 1200 nő jutott, összes népességében azonban (az ötfélezer főre rugó katonaságot is beszámítva) már csak 939.

A városoknak a természetes szaporodást jóval meg-

haladó növekvését és a vidék népességének a városokba tódulását előidéző okok főleg gazdasági természetűek lévén, világos, hogy a városokban a produktív korosztályok sokkal népesebbek, mint vidéken, ami különösen szemléltető módon jut kifejezésre a korosztályokat ábrázoló diagramokban: rendes szaporodású, ki- és bevándorlás által nem zavart népességnél ez a diagramm megközelítőleg egy egyenlőszáru háromszög alakját ölti fel, amelynek alapját az újszülöttek alkotják, csucsat pedig a népesség legidősebb tagja. Minél nagyobb a szaporodás, annál szélesebb a bázis; míg viszont a stationär vagy éppen fogyó népesség kordiagrammja keskenyebb alap mellett a középső meg idősebb korosztályokban szélesebb kidudorodást mutat, úgy, hogy egészen harangformájúnak látszik. Ahol a vándorlások zavarják meg a szabályos kormegosztást, ott a diagramm két ellentétes formája áll előttünk, aszerint, amint ki vagy bevándorlásról van szó. A kivándorlás a produktív korosztály tagjaitól fosztja meg a nemzetet, minél fogva a legfiatalabb és a legidősebb korosztályok erősebben lévén a népességben képviselve a diagramm alul és felül kiszélesedő, középen keskeny orsóformát ölt, míg a bevándorlás által gyarapodó népességnél az élet-erős produktív korosztályokat szemléltető görbe erős kidudorodása az ábrának hagymaformát ad. Ezt látjuk a városoknál, a melyekbe a vidéknek produktív kora, munkabíró népessége vándorol be s ami aránytalanul nagyra duzzasztja az ezen korosztályokhoz tartozók tömegét a városokban, míg viszont a vidéknek ugyane korosztályai — a városokba tódulás kisebb vagy nagyobb mértékéhez képest — többé-kevésbé meg vannak fogyatkozva. Hazánkban pl. száz lakos között volt

	az ország- ban	Buda- pesten	az összes thj. városokban	Vidéken
15 évnél fiatalabb	35.5	26.0	28.9	36.3
15—59 éves . . .	56.8	69.0	64.7	55.9
60 éves és idősebb	7.7	5.0	6.4	7.8

A produktív koruaknak ezt az összetorlódását a városokban még részletesebben mutatja be az osztrák statisztika, amelynek épen e részletes volta azt is teljes világosságba állítja, hogy minél nagyobbak a városok, annál erősebben vannak bennük képviselve a produktív korosztályok :

	20 éves és fiatalabb	20—50 éves	50 évesnél idősebb
az 500 nál kevesebb	462	375	163
500— 2.000	473	381	146
2.000— 5.000	466	393	141
5.000—10.000	442	418	140
10.000—20.000	428	435	137
20.000-nél több	386	478	136
Ausztriában	455	396	491

E számsorokból világosan kiolvasható az a szabály, hogy a produktív koruak száma egyenes arányban van a községek nagyságával, ami különben természetes következése annak a fejtegetéseink elején már bebizonyított tételnek, hogy minél nagyobb a község, annál nagyobb a vonzóereje. Ugyanezt látjuk a Német birodalomban is, ahol 1000 lakos közt volt (1890)

	a több mint 100.000	a 20—100.000	az 5—20.000	az egész Németbir.
	lakos városokban			
15 évnél fiatalabb	292	321	345	351
15—40 éves	474	450	417	387
40—60 éves	177	169	170	182
60 évnél idősebb	57	60	68	80

A németbirodalmi statisztika adatainak közelebbről való vizsgálása nagyon tanulságos eredményekre vezet, annak következtében, hogy a népesség kor szerint való tagozódását kombinálja a születés helyével s így módot

ád nemcsak a korosztályok sajátágos alakulásának, de annak megállapítására is, hogy a nagyvárosoknak az átlagostól elűtő összetétele mennyiben állott elő a bevándorlások hatása alatt. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk azt az öt nagyvárost, amelynek népességének növeléséhez a bevándorlás aránylag legnagyobb mértékben járult, továbbá a birodalmi székvárost, a következőket látjuk (1900):

	S z á z								
	jelenlevő			bennszülött			odaköltözött		
	lakosból volt az 1900. évben								
	—16	16—50	+50	—16	16—50	+50	—16	16—50	+50
	é v e s								
Charlottenburg	28. ₁	59. ₇	12. ₂	77. ₉	19. ₄	2. ₇	16. ₁	69. ₄	14. ₅
Kiel	31. ₇	57. ₇	10. ₆	66. ₈	28. ₆	4. ₆	12. ₇	73. ₆	13. ₇
München	26. ₇	59. ₂	14. ₁	56. ₃	36. ₀	7. ₇	8. ₆	73. ₃	18. ₁
Stuttgart	26. ₄	58. ₉	14. ₇	53. ₀	39. ₁	7. ₉	9. ₆	71. ₅	18. ₉
Dresden	29. ₂	57. ₅	13. ₃	56. ₅	37. ₁	6. ₄	10. ₇	71. ₄	17. ₉
Berlin	27. ₇	58. ₆	13. ₇	54. ₁	39. ₈	6. ₁	8. ₇	72. ₁	19. ₂

Ez adatok plasztikus képét rajzolják meg annak a felduzzasztó hatásnak, amelyet a városokba özönlés a produktív korosztályok létszámára gyakorol: a bevándoroltak között a 30—50 évesek kétszer-háromszor annyian vannak, mint a városokban születettek között, míg ellenben a 16 évesnél fiatalabbak négyszer—hatszorta nagyobb arányban vannak képviselve a bennszülöttek, mint az odaköltözöttek közt. A legfiatalabb korosztályok népességének ezt a feltűnően nagy arányát a városok bennszülött népességében a korábban bevándoroltak nagy tömegétől származó gyermekek okozzák, akik már a városokban születtek. A beköltözöttek gyermekeinek e nagy száma okozza azt is, hogy a folyton tartó bevándorlás ellenére is a bennszülött népességnek a városok összes népességében elfoglalt aránya hosszabb idő át sincs lényegesebb csökkenésnek alávetve. Így pl. a helybeli születésűek az összes lakosságnak

	1880-ban	1890-ben	1900-ban
Budapest	42. ₂	38. ₂	35. ₅
a thj. városokban	57. ₄	53. ₆	48. ₉

százalékát tették. Az idők folyamán a helybeliek aránya csökkent ugyan, de távolról sem olyan mértékben, mint ahogyan az ezen idő alatt városainkba történt nagyarányú beözönlés után várni lehetett volna. Ugyanezt látjuk a német nagyvárosoknál is, amelyeknek népességében 1890-ben 43.7 százalék volt a helybeli születésű, de 1900-ban is alig valamivel kevesebb: 43.3 százalék, az időközben végbement s előttünk ismert tömeges bevándorlás ellenére is.

Az angol statisztika kor szerint való megoszlás tekintetében nem különbözteti meg a városok népességében a helybeli és nem helybeli születésűeket, de arra, hogy a városok felszívó ereje leginkább a produktív korúakat vonja magához, ott is határozottan lehet következtetni, egyrészt abból, hogy a nagyvárosok népességében a produktív korosztályok sokkal erősebben vannak képviselve, mint az egész ország népességében, másrészt pedig abból, hogy a külföldi születésűek között, akiket a statisztika kor szerint is részletez, aránytalanul több a keresetképes koru, mint a belföldi népességben. Látni ezt a következő adatokból:

	Volt százalékban kifejezve		
	15 évesnél fiatalabb	20—25 évesek	25—35 évesek
Anglia összes népességében	32.4	9.6	16.2
London ¹ „ „	29.9	10.5	17.8
A Londonban élő külföldi születésűek közt	9.8	17.4	28.8

Az életerő teljében lévő, keresetképes s ekként egyuttal a házasodásra alkalmas korúaknak e tömegesebb jelenlétéből a városokból eleve azt volnánk hajlandók következtetni, hogy a városok népességében a házasságok is sűrűbben fordulnak elő, mint vidéken. A dolog azonban

¹ County of London. London 1902. (Census of England and Wales, 1901).

épen ellenkezőképen áll, amint ezt a következő, hazánkról szóló adatok mutatják :

	Volt száz lakos között nőtlen vagy házas özvegy hajadon		
az ország összes népességében	53. ₆	40. ₁	6. ₂
Budapesten	60. ₃	33. ₂	6. ₂
a tvhatósági jogu városokban .	58. ₅	34. ₉	6. ₄
Vidéken	53. ₀	40. ₇	6. ₁

Sőt a házasok aránya a városok népességében valójában még kisebb, mint a fentebb közölt arányszámok mutatják. Ez arányszámok ugyanis az összes népességre vonatkoznak, kiszámításuknál tehát az osztóban az összes népesség szerepelt, vagyis a népességnek házasságkötésére jogilag és fizikailag még képtelen fiatal rétege is. Ha e fiatakoruakat (a 15-ik életéven alul) számításon kívül hagyjuk, nyilvánvaló, hogy a városokban, ahol eddigi fejtegetéseinkből kitetszőleg a legfiatalabbak korosztálya kevésbé van telítve, mint a vidéken, az egészen fiatalokoruk figyelmen kívül hagyása az osztót sokkal kevésbé szállítja le mint a vidéken, aminek következtében a házasulók arányszámát mutató hányados sokkal kevésbé fog emelkedni a fiatakoruk elhagyásával a városokban, mint a vidéken. Vagyis más szóval: ahol a házasságkötésre képtelen koruk kisebb, a házasságkötésre alkalmasak nagyobb számban fordulnak elő (t. i. a városokban) ott a házasok az összes népességre kiszámított nyers arálynak kedvezőbbnek kell lennie, mint a megfordított összetételű népesség ugyanolyan arányszámának, különben a valóságos (a házasságkötésre képes korukhoz viszonyított) arányszám kedvezőtlenebb lesz amott, mint emitt. Városunkban pedig már a házasok nyers arányszáma is kedvezőtlenebb volt, mint a vidéké és így természetes, hogy a valóságos arányszám még sokkal kedvezőtlenebbül fog alakulni. Volt ugyanis 100 tizenötévesnél

idősebb korban álló egyén közt házas a városokban 49.0, a vidéken 64, vagyis a városokban nem egészen a fele, a vidéken majdnem kétharmada.

E jelenség nyitját a következőkben találhatjuk meg: a városokba tóduló vidéki népesség legnagyobb része a mozgékonyabb nőtlenek és hajadonok sorából kerül ki, akiknek távozása emeli a vidéken az ottmaradt házasok arányát, míg a városokban a legények és hajadonok arányszámának növelésére hatnak. A városokban nagy számmal élnek olyan egyének, akiknek foglalkozása a házasodást kizárja vagy legalább is megnehezíti (katonák, házicselédek); ugyanily irányban hat a két nem megzavart egyensúlya, a tulságos nagy női többlet, amely csak a házasságkötésre képes koruak számát növeli, de a házassulók számának növeléséhez — társhiján a férfiak sorában — nem járulhat s így ez arányszám csökkenését idézi elő. Ehez járul még hetenkint, így hazánkban is, hogy míg a vidéki foglalkozások természete egyenesen megköveteli a házasodást (kisbirtokos alig vezetheti gazdaságát feleség nélkül) vagy azt legalább is nagyon gazdaságossá teszi, addig a városokban ez a szükségesség legtöbbször nem forog fenn, sőt a városok népességének jelentékeny részét alkotó osztályokban — mint említettük — egyenesen ki van zárva a házasság lehetősége. Általában a házasságkötésre való hajlandóság csökkenését vagy legalább is e hajlandóságnak előrehaladottabb korban való érvényesülését idézi elő a városi ember életmódja, foglalkozásának természete, a városi élet versenyében kifejlődött óvatosság s talán az egoismusnak is nagyobb mértéke.

Hogy pl. nálunk a városi népesség jóval későbbén házasodik, mint a vidéki, meggyőznek róla a következő adatok : ¹

¹ A magyar korona országainak 1897. évi népmozgalmi statisztikája. Magyar statisztikai közlemények. Bpest, 1900.

	100 vő- legény	100 meny- asszony közt volt	A vőlegény 25- és a menyasz- szony egyide- jűleg 20-évesnél fiatalabb
vármegyei tvhatóságokban	45	43	26.6
városi „	25	22	8.4

Számításba vehetjük itt még az elválásoknak a városokban gyakoribb voltát, valamint azt is, amire Brückner figyelmeztetett,¹ hogy a szegényebb városi lakosság amint megházasodik, szeret a városból kiköltözni az olcsóbb lakásokat kínáló elővárosokba, szomszéd községekbe.

Nagyjából ezek volnának az okok, amelyek a házasok arányszámát alább szállítják és pedig nemcsak nálunk (mint már közölt adatainkból kitűnt) de külföldön is. Így pl. Ausztria 24 évesnél idősebb férfi és 14 évesnél idősebb női népességében volt százalékban kifejezve házas

	férfi	nő
Az egész birodalomban	71.97	51.07
Bécsben	63.74	41.77
Grácban	56.43	37.44
Triestben	64.82	44.35
Prágában	64.25	37.70
Brünnben	67.56	38.86
Lembergben	67.90	44.29
Krakkóban	64.19	36.88

E nagyvárosok mindegyikében sokkal kisebb a házasok aránya, mint az egész birodalomban s kivált a nők közt feltűnően kevés a házasságban élő, jeléül annak, hogy e városokban sok olyan nő (házi cseléd) van, akiknek foglalkozása a házasságra lépésnek útjában áll. Ha a községeket az 1890-iki adatok alapján nagyságkategóriákba sorozzuk s e kategóriákon belül vizsgáljuk a családi álla-

¹ Allg. Stat. Arch. I. 662. I.

potot, a kivételes gazdasági helyzetű legkisebb, ötszáz lakosnál is kevesebb népességű községeket kivéve, teljes következetességgel azt a szabályt látjuk érvényesülni, hogy minél nagyobbak a községek, annál kevesebben élnek bennük a házasságban.

	nőtlen v. hajadon	házas	özvegy v. elvált
	ezer lakos között		
az 500-nál kevesebb	612	335	53
500— 2.000	592	353	55
2.000— 5.000	609	335	56
5.000—10.000	627	314	59
10.000—20.000	632	309	59
20.000-nél több	629	305	66

A Németbirodalom idevonatkozó adataiból a következőket közöljük:

	tizezer legalább 15 éves egyén között volt	nőtlen v. hajadon	házas	özvegy	elvált
a Németbirodalomban	3.784	5.331	860	25	
Berlinben	4.121	4.991	808	80	

Ugyanezt látjuk Angliában, ahol

	ezer 20 évesnél idősebb	férfi	nő
	között házas volt		
Angliában és Walesben	633	576	
Londonban	618	533	

Hátra volna még, hogy a városi népesség összetételének ismertetésénél a városi népesség foglalkozás szerint való megoszlását is előadjuk. Mivel azonban a városok vonzóerejéről szolgáló okoknak és a városok gazdasági jelentőségének fejtegetésénél részletesen feltártuk a város és vidék foglalkozási viszonyai közt fennálló különbséget, itt erről ujabban beszélni fölösleges és ezért a következő fejezetben áttérünk a városi élet erkölcsi és fizikai hatásainak tárgyalására.

2. A városi élet hatásai.

Fejtegetéseink végén szólanunk kell a városi életnek az egyénre és a társadalomra gyakorolt erkölcsi és fizikai hatásáról, valamint a társadalom alakulásában vitt szerepéről, annál is inkább, mert e tekintetben a városoknak nagyon különböző méltatásban, hol dicséretben, hol megáncsban volt részük s kivált a sötét színekkel éltek nagyon vissza azok, akik a városi élet hatásának megfestésére vállalkoztak. Különösen Hansennel¹ és az ő nyomában haladó Ammonnal² kell itt bővebben foglalkoznunk, akik a létfenntartásban vívott harcban a vidéki népesség felsőbbiségét és a városok degeneráló hatását vélték abból az ő szerintük bebizonyított tényből megállapíthatni, hogy a városok bennszülött népét a vidéki bevándorlók területileg a városok legszegényebb negyedeibe, társadalmilag pedig a magasabb társadalmi osztályokból az alacsonyabb rendű foglalkozások körébe szorítják le. E munkákkal szemben, amelyek valóságos apologiái a vidéki népességnek s az állam boldogulásának feltételét a vidéki népesség gondozásában és ápolásában látják, a következőket kell meggondolnunk: először is annak az állításnak, hogy a bevándorlók a város legelőkelőbb részeit lepik el, a bennszülöttek pedig a város szegényebb kerületeiben húzódnak meg, a valósága bebizonyítva teljességgel nincsen. Hazánkról e részben, sajnos, nincsenek adatok, de ezek híján is konstatálhatjuk, hogy régi, történeti *multra* visszatekintő városainkban akár a felvidéken, akár a Királyföldön, a városok társadalmának vezető alakjai

¹ *Hansen*: Die drei Bevölkerungsstufen. München, 1889.

² *Ammon*: Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen. Jena 1900. L. még:

Kuczynski: Der Zug nach der Stadt. München, 1897.

Allendorf: Der Zuzug in die Städte. Jena, 1901.

Ballod: Die Lebensfähigkeit der städtischen und ländlichen Bevölkerung. Leipzig, 1897.

a bennszülött patricius családok voltak, amelyek nemzedékek során át állottak a közügyek intézésének élén. Hogy ez napjainkban a viszonyok módosultával és a vidék beáramlásának mind erősebbé váltával mennyire változott meg, arról adatok nincsenek sem vidéki városainkról, sem Budapestről, de annyi tény, hogy sok helyütt ma is virulnak a régi múltú vezető polgári családok s ha egy részük elszegényedett vagy a természet örök törvényében rendelt enyészetnek áldozatául esett is, azt állítani, hogy a vidéki népesség a létért való harcban a városi bennszülötteket maga alá gyűrné, annál kevésbbé lehet, mert — amennyire a személyes tapasztalásra építeni lehet — inkább úgy áll a dolog, hogy a munkátlanok, szegényebb sorsban élők, a „submerged tenth“ proletárjai, fővárosunkban inkább a vidékről kerültek ki. Több külföldi városról pedig a Hansen és Ammon állításainak épen ellenkezője mutatható ki. Így pl. Frankfurt statisztikájából az tűnik ki, hogy a városnak éppen abba a két kerületébe történt a legkevesebb bevándorlás, amelyikben a fizetett jövedelmi adó átlagos összege a legnagyobb volt.¹

Ami Hansen tételének világos cáfolata. De ahol azt találjuk is, hogy a bevándoroltak a gazdagabb városnegyedekben vannak legnagyobb számmal, ott sem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy ez a tény a bennszülött (városi) népességnek a vidéki népesség által való elnyomatását jelenti. Meg kell ugyanis gondolnunk, hogy épen a városi lakosság legvagyonosabb osztályai vétetik magukat körül a cselédek legnagyobb seregével, az előkelőbb városnegyedekben kell több kapus, ajtónálló, üzleti szolgálta sth., vagyis bennük van központosítva épen azon foglalkozásu egyének legnagyobb tömege, akik a bevándoroltak közül kerülnek ki, nem is szólva arról, — amiről Hansen és Ammon egészen megfélekeznek — hogy a nem benn-

¹ *Bleicher* : Statistische Beschreibung der Stadt Frankfurt a/M. Frankfurt, 1892–1893.

szülött lakosság egy része szintén nem vidéki, hanem városi eredetű. Figyelembe kell továbbá vennünk, hogy némely helyett a szegényebb városrészekben a bennszülöttek magas aránya voltaképen az e városrészekben letelepedett bevándoroltaknak már a városban született gyermekeinek rovására írható. Ebből tehát éppenséggel nem lehet a Hansen tétele: a tősgyökeres városi népesség elszegényedése, gazdasági inferioritása mellett érvet kovácsolni. Hogy a beköltözötteknek már bennszülött gyermekei mily nagy befolyással vannak a népesség összetételére, azt már több német városról fentebb (a 101. lapon) volt alkalmunk kimutatni. S hogy egyes városnegyedekben csakugyan épen ők szöktették föl a bennszülöttek arányát, bizonyítják a Bécsről szóló következő adatok:¹

	a z i d e g e n születésűek illetőségűek a r á n y a	
a belső (I.—X.) kerületekben . . .	57. ₃₅	63. ₂₃
a külső (XI.—XIX.) kerületekben . .	50. ₅₃	67. ₁₉

Míg tehát az idegen születésűek többen vannak a belső, gazdagabb kerületekben, mint a külső, szegényebb övezetekben, az idegen illetőségűek, akik között szerepel az idegen születésűek gyermekeinek egy része is, ellenkezőleg a városnak külső, szegényebb részeiben élnek nagyobb számmal.

Azt tehát, hogy a tősgyökeres városi lakosságot a beözönlő vidéki népesség a város szegényebb negyedeibe szorítja ki, mint az előadottakból kitűnik, nem lehet alaposan állítani. Ép ily kevéssé áll meg az a tétel, hogy a magasabb társadalmi osztályokba fölkapaszkodó bevándorlók a bennszülötteket a társadalom alacsonyabb rétegébe taszítják alá. Társadalmi statisztikánk ez ága nincs annyira kiépítve, hogy valami bőséges adatkészlettel

¹ *Rauchberg*: Der Zug nach der Stadt. Statistische Monatschrift. XIX. Jahrgang.

lehetne támogatni a pro és contra állításokat (Hansen és Ammon pl. nevetségesen csekélyszámu megfigyelés alapján állanak) s különösen nálunk teljesen hiányoznak az idevágó adatok, de a rendelkezésre álló adatgyűjtemény is világossá teszi az említett teoria tarthatatlan voltát. Bécs adatai szerint, amelyeket Rauchberg többször idézett értekezéséből veszünk:

	önálló	Volt ezer kereső között alkalma- zott	kvalifik. munkás	nap- számos	házi cseléd
a bécsi születésűek közt	311	109	516	17	47
az alsó - ausztriai születésűek közt	277	60	464	30	169
az Ausztria más tartományában születettek közt	240	87	490	31	152
a külföldön szüle- tettek közt . .	386	126	320	27	141
az összes lakosságban	285	95	474	26	120

Éppen ellenkezőleg tehát Hansen és követői állításával a bennszülöttek a magasabb társadalmi állást biztosító foglalkozásokban (önálló, alkalmazott, kvalifikált munkás) az átlagosnál nagyobb, a kevesebb értelmiséget feltételező foglalkozásokban ellenben az átlagosnál kisebb arányban vannak képviselve, míg a bevándoroltak feltűnően nagy számmal fordulnak elő az alsóbb rendű foglalkozásokat űzők sorában.

Ugyanezt mutatják Halle városáról Allendorf¹ adatai is, amelyek szerint a bevándoroltak foglalkozás szerint a következőképen oszlottak meg :

¹ Allendorf: Der Zuzug in die Städte, Jena 1901.

	Volt a bevándorol- tak közt %/o-ban
házcseléd és személyes szolgál	18.6
gyári munkás	6.1
közelebből meg nem nevezett munkás	9.5
kézműves	12.8
kereskedő és ügynök	5.8
katona, tudós és hivatalnok	5.9
vendéglős iparban foglalkozó	3.1
vándoriparban foglalkozó	2.9
mezőgazdaságban és kertészetben foglalkozó	1.4
tanuló (in Berufsvorbereitung)	9.6
foglalkozás nélküli	24.3

Vagyis ez adatok tanúsága szerint is a bevándorlók legnagyobb hányada a legalacsonyabb rendű társadalmi osztályok (házi cselédek és foglalkozás nélküliek) sorából kerül ki.

De nem lehet bebizonyítottak tekintenünk a városi népesség testi degenerálódásáról elterjedt nézetet sem, amelyet legtöbbszörre ujonccéltatási adatokkal szoktak támogatni. Pagliani olaszországi adatai ugyan még a szegényebb vidéki népességet is erősebbnek mutatják ugyan, mint a városi népesség tehetősebb osztályaihoz tartozókat, s ugyanily eredményeket állapítanak meg — igaz, hogy nem valami szigorú kritikával használt adatok alapján — Hansen és Ammon is, de velük szemben Kuczynskit¹ — akinek könyve lényegében a most említett két író többször idézett munkájának cáfolata — Németországról szóló adatai épen ellenkező felfogás hangoztatására készítetik. Kruse² szerint az ujonccéltatási adatokból nem lehet egész határozottsággal a típus elfajulására következtetni, s ugyane nézet jut kifejezésre Westergaard nagy művé-

¹ Kuczynsky: Der Zug nach der Stadt, München 1897.

² Kruse: Über den Einfluss des städtischen Lebens auf die Volksgesundheit, Bonn, 1901.

ben is.¹ Hazánkra vonatkozólag az ujoncozási statisztika eredményei nyújthatnak támasztékot ítéletünk megalkotására:²

A budapesti hadtestparancsnokság területén
orvos által megvizsgált 1000 állításköteles közül
alkalmatlannak találtatott

Hadkiegészítő kerület székhelye	besoroztatott	összesen	testi gyengeség miatt
Budapest	345	655	488
Székesfehérvár	205	795	662
Pécs	241	759	626
Kaposvár	270	730	550
Szolnok	299	701	545
Kecskemét	304	696	407
Zombor	394	606	365
Ujvidék	536	464	240
Szabadka	586	414	258
Átlag a budapesti hadtest- parancsnokság területén	323	677	496
Országos átlag	322	678	452

Kétségtelen, hogy ez adatok nem szolgáltatnak elég szilárd alapot következtetések levonására, nem csupán azért, mert kérdéses, hogy a különböző hadkiegészítő kerületek teljesen egyenlő mértéket alkalmaznak-e, de főképen azért, mert a hadkiegészítő kerületek székhelyein megvizsgált állítás kötelesek között a városi és vidéki elem erősen össze van keveredve. Annyit azonban meglehetősen valószínűséggel állithatunk, hogy a katonai szolgálathoz megkívántató testi alkalmatosság dolgábai a budapesti lakosság nem áll a vidéki mögött. Mert ha elfogadjuk is azt a föltevést, hogy a Bpsten megvizsgált állítás kötelesek arányszámát a vidékről idetódult egészséges fiatalság szökteti az átlagosnál magasabbra, másfe-

¹ Die Lehre v. d. Mortalität und Morbilität. Jena 1901.

² Militärstatistisches Jahrbuch, 1894.

lől a bennszülött lakosságot sem tarthatjuk testileg aránytalanul degeneráltnak, hiszen különben a bennszülöttek gyöngé és alkalmatlan volta annyira megrontaná az átlagot, hogy az nem emelkedhetnék fölül ugy az országos, mint a hadtestparancsnokság területén talált átlagon. És hogy a vidéken születettek sem igen állhatnak jobban testi alkalmatosság dolgában mint a fővárosiak, azt sok vidéki hadkiegészítő kerületnek alacsony arányszáma is mutatja. Igaz, hogy erre éppen a fővárosba irányuló bevándorlás is lehet hatással, amely éppen a főváros környékéről elvonja és a fővárosban gyűjti össze a fiatalság javát, de annak a ténynek a látná, hogy a fővárosban alkalmasnak talált állításkötelesek arányszáma a budapesti hadtestparancsnokság területén fennálló kilenc hadkiegészítő kerület közül ötnek az arányszámát meghaladja, annyit legalább is el kell ismernünk — ameddig az ujoncozási eredmények születési hely szerint részletezve nem állanak rendelkezésre — hogy a sorozás eredményeiből a városi népesség testi degenerációjára nem lehet következtetést vonni.

Föltéve azonban, hogy a városi lakosság testi erő dolgában rosszabbul áll, mint a vidéki, nem szabad elfelejtenünk, hogy a lelki erő a test gyöngeségét sokszor ellensúlyozza. Katonai tapasztalás pl. hogy az önkéntesek, akik pedig nehéz munkához és testi fáradalmakhoz szokva nincsenek, aránylag sokkal jobban bírják a fárasztó meneszteléseket és ambíciójuk, hogy ne mondjam gyöngeségük elárulása miatt föltámadó szégyenérzésük sokkal inkább visszatartja őket a sorból való kidőléstől, mint a legénység műveletlenebb részét. A német-francia háborúban is megállapították, hogy a berlini deákok könnyebben viselték el a fáradalmakat, mint az átlagos katonák. Ez kétségt kívül a városlakók magasabb foku értelmiségének a következménye, amely nagyobb intelligencia azonban csak egyik oldala annak a sokirányú különbségnek, amely a város és vidék lakójának szellemi élete között fennáll.

A nagyvárosban élő ember kiszabadult a vidék kicsiny, tehát egymással szorosabban összefűzött s az egyén értékét nem értelmi okok, hanem érzelmi motívumok (rokonság, barátság, tradíció stb.) szerint becsülő köréből, amelynek tagjai (mint minden kicsiny érdekkörnek láncszemei) szorosan egymásra vannak utalva, s egymástól függenek; míg a nagyvárosi ember egy nagyobb, tehát lazábban összefűzött társadalomba kerül, ahol sokkal függetlenebb és sokkal elhagyatottabb is, ahol mindent a pénz egységes mértékével mérő chromatisztikus gazdasági élet az egyének és dolgoknak értékük szerint való, objektív megítélésére tanítja, ahol az érzelmek helyett az értelem működése irányítja a cselekvést, ahol a nagy gazdasági érdekek a pontosságot és kiszámítottságot teszik a cselekvés főirányítójává, ahol a függetlenségnek és az egyéni érdeknek megóvása a kérlelhetetlen versenyben másokkal szemben a tartózkodás sőt ellenszenv kifejtésének kedvez. A könnyörtelen verseny a szellemi erők teljes megfeszítését kívánja meg attól aki városban érvényesülni akar. Az idegek ebből származó tulfeszítése, a zajos és mozgalmas városi életnek az idegrendszerre gyakorolt hatása lelki fásultságot (blazirtságot) szül: a folytonos erős és ellentétes behatásoktól gyötört, jobbra-balra feszített idegek végre is elpetyhüdnek s bárminő ingerrel és behatással szemben is érzéketlenek maradnak. A blazirtság forrása mellett fakad a városi ember egy másik sajátságos jellemvonásának, a különködésnek, a keresettségnek a forrása is. A városokban annyi kiválóság gyűlt össze, hogy az egyén tudásának mennyiségével nem tud érvényesülni, minőségbeli különbséggel akarja tehát magára vonni a figyelmet; azonfelül a nagyvárosi életben az egyén ritkábban jut szóhoz,¹ amikor tehát erre alkalma van, igyekszik ezt mentül feltűnőbbben, rikitőbbben tenni,

¹ *Simmel*: Die Philosophie des Geldes, Leipzig, 1900 és Die Grosstädte und das Geistesleben, Dresden, 1903.

annál is inkább, mert a városokban minden téren összehalmozódott vívmányokkal, az emberi észnek a köztudatba átment, közkincsévé vált, felhalmozott hódításaival szemben többet, kvantitativ értékeesebbet mondani vagy művelni a legtöbb ember nem tud, tehát csak azzal vonhatja magára a figyelmet, hogy „más“-t mond, vagyis kvalitativ uton keresi az érvényesülést. (L. e kérdésnek igen szép és érdekes fejtegetését Simmel idézett munkáiban.)

Az idegeknek a felüdülés és pihenés nélkül folytatódó lázas, tulfeszített munkája, a megélhetésért, az érvényesülésért a megszakadásig folytatott s nem egyszer az egyén vereségével végződő küzdelem két sajnos következménnyel: az elmebetegségnek és az öngyilkosságnak a városokban sűrűbb voltával jár. Így pl. ami az öngyilkosságokat illeti, az 1896—1900 évek átlagában esett öngyilkosság

	Budapesten	Az egész országban
ezer halálesetre . . .	17.0	6.4
100.000 lakosra . . .	3.7	2.0

S a magyar korona országainak 1897. évi népességi mozgalmáról kiadott hivatalos statisztikai közlemény (Budapest, 1900) szerint ezer halálesetre városi törvényhatóságainkban 16, vidéken 5 öngyilkosság esik, a városokban tehát több mint háromszor oly sűrűn fordul elő az életnek önként való kioltása, mint vidéken. Ezt a jelenséget a külföldre vonatkozólag is bizonyítják Levasseur, Mayer, Morselli és mások munkái.

Azonban nemcsak az öngyilkosok, az elmebetegek is gyakrabban fordulnak elő a városokban, mint vidéken. Így pl. hazánkban az 1900. évi népszámlálás szerint esett tizezer lakosra elmebeteg:

az egész országban	9.26
a vidéken	8.11
a törvényhatósági jogu városokban Budapest nélkül	10.78
a törvényhatósági jogu városokban Budapesttel .	18.79
Budapesten	30.59

Megjegyzendő, hogy az elmebetegeknek Budapesten talált nagy arányszáma kétségekivül összefüggésben van az elmebetegeknek az itteni elmeógyógyintézetekbe koncentrált nagy számával. Hogy azonban egészben véve az elmebetegség előfordulása egyenes arányban áll a lakóhely nagyságával, azt több külföldi író is bizonyítja. Kiemeljük ezek közül Mayrt, akinek — kétségen kívül nem a legujabb keletű — idevágó munkájában¹ azt olvassuk, hogy tizezer lakosra esett elmebeteg Bajorországban

a vidéken	8.81
a városokban . . .	18.54
Münchenben . . .	22.10

Abból azonban, hogy az öngyilkosság és elmebetegség, az industrializmussal szoros kapcsolatban álló e két jelenség, a városokban jobban el van terjedve, mint a vidéken, annál kevésbé lehet a városi népességnek a vidék degeneráltabb voltára következtetni, mert pl. a degenerálódásnak jellemzőbb mértékéül tekinthető siketnémaság és hülyeség a vidéken jobban el van terjedve, mint a városokban. Így pl. esett tizezer lakosra

	siketnéma	hülye
az egész országban	13.14	15.83
a vidéken	13.57	16.41
a törvényhatósági jogu városokban		
Budapest nélkül	9.24	12.53
a törvényhatósági jogu városokban		
Budapesttel	9.57	10.99
Budapesten	10.07	8.74

Budapesten valamivel több siketnéma van ugyan, mint a többi törvényhatósági jogu városokban, ami hihetőleg a fővárosban lévő siketnéma u. n. győgyepedagógiai intézetek növendékeinek nagyobb számával áll okozati kapcsolatban. Egyébként azonban világosan látni, hogy úgy a siketnémaság, mint a hülyeség sokkal inkább el

¹ Beiträge zur Statistik des Königreichs Bayern. München, 1877.

van terjedve a vidéken, mint a városokban. Ez észlelésünket Mayr fentebb idézett munkája a következő adatokkal támogatja:

	Esett tizezer lakosra	
	siketnéma	hülye
a vidéken	9. ¹¹	15. ³³
a városokban	7. ³³	13. ⁶⁵
Münchenben	5. ⁹⁰	13. ⁰⁰

A városi egyének szellemi életének a vidékiekéétől különböző volta és a szellemi világuk alakulására befolyással lévő tényezőknek sajátos szerepe megmagyarázza a városok erkölcsi életének a vidékéétől elütő voltát is, amelynek egyik szomorú oldala a kriminalitás nagysága. „Egyfelől a nagyobb értelmiség, másfelől könnyebb elrejtőzhetés a bűnösség fokát emelik, hozzájárul a nagyobb elszigeteltség, nagyobb társadalmi és anyagi ellentétek és több alkalom“¹ amelyek hatását fokozzák és így szintén a bűnösség növelésére hatnak a városi népesség családi viszonyai, korösszetétele (a bűn elkövetésére alkalmas koruaknak nagyobb összetorlódása) és sok más tényező is, közöttük bizonyára nem utolsó helyen a gazdasági élet fejlettsége, amely tudvalevőleg bizonyos új és a gazdasági élet alacsonyabb színvonalán nem is ismert és el sem követhető bűnöknek szolgál talajául. Ez okok magyarázzák meg, hogy pl. nálunk 1902-ben százezer lélekre országos átlagban 691, Budapest területén azonban 915 ítélettel befejezett büntetőügy esett; hogy Németországban százezer büntetőjogi beszámítás alá eső korban álló egyén között az 1893—1897 évek átlagában 108 egyén, a százezer léleknél népesebb nagyvárosokban azonban 160 egyén ítéltetett el. Azt persze nem lehet állítani (s adatok híján ki sem lehet deríteni), hogy épen a városok bennszülött népességének rovására írható ez a nagyobb kriminalitás. Sőt inkább azt mondhatjuk, hogy a városi

¹ Földes: Statisztikai Előadások. I. sorozat, Budapest, 1904.

élet sajátságos milieuje nagy vonzóerővel hat a nép romlott elemeire és messze földről magához szívja a „classe dangereuse” tagjait, az elzüllött, kóbor proletárok és csavargók tömegét. Kérdés azonban, hogy az egész társadalom szempontjából nem kell-e inkább hasznosnak, mint károsnak tartanunk a veszedelmes népelemeknek oly középpontokban való tömörülését, amelyekben a közbiztonság védelmére rendelt intézmények jobban is vannak szervezve s ahol veszedelmes embereknek ártalmatlanná tételét az éberebb, ügyesebb és nagyobb létszámú rendőrség, a dologtalan vagy dologra képtelen elzüllöttek, csavargók ellátását a városok segélyforrásokban bővelkedő jótékonyági intézetei könnyebben véghez vihetik, mint vidéken. A romlott népelemnek e központosításából még az az előny is származik, hogy a bűn ragálya nem fertőztetheti meg oly könnyen az egész ország népességét.

Az erős kriminalitás mellett a városok erkölcsi életének árnyéka gyanánt szokták emlegetni a házassági kötelék felbontásának sűrű voltát és a törvénytelen születések gyakoriságát. Ez mindakettő tény:

	Ezer uj házasságra esett elválás által felbomlott házasság az 1896–1900. éves átlagában
Budapesten	21.3
az egész országban	9.2
továbbá: száz szülött közt volt törvénytelen 1897 ¹	
az egész országban	9.1
a vidéken	8.2
a törvényhatósági jogu városokban	
Budapest nélkül	13.8
a törvényhatóságu jogu városokban	
Budapesttel	18.8
Budapesten	27.4

¹ A magyar korona országainak 1897. évi népmozgalmi statisztikája. Budapest, 1900. (Magyar statisztikai közlemények).

És hasonlóképen a törvénytelen születések nagy száma olvasható ki Franciaország városaiban is Levasseur adataiból: ¹

	Száz szülött közt volt törvénytelen
Franciaországban	7.4
a vidéki népességben	4.2
a városi népességben	10.1
Párisban	24.1

Azonban az elválásokat illetőleg meg kell gondolnunk, hogy az elválás nem mindig jelenti az erkölcsi fel fogás tisztaságának elhomályosodását, sőt nem egy esetben a házassági kötelék felbontása csak valamely elszenvédhetetlen és mindkét félre sőt a gyermekekre is csak káros hatással lévő kapocsnak az elszakítása, ami bizonynyal nyiltabb, tisztességesebb és helyesebb eljárás, mint mikor a házasfelek a házassági kötelék névleges fenn tartása mellett egymástól testben-lélekből elszakadva ámitják a világot. Figyelembe kell továbbá vennünk, hogy a városokban gyakorta (igy Budapesten is) erősebben vannak képviselve a házasságot felbonthatatlan szentségnek nem tekintő felekezetek s így — *caeteris paribus* — már ez okból is nagyobb lehet bennük az elválások aránya.

Ami pedig a törvénytelen szülötteknek a városokban tapasztalható nagy számát illeti, a következők jegyzendők meg: Az a számítás, amely olyképp állítja szembe a törvénytelenek arányát városban és vidéken, hogy azt mutatja ki: száz születés közül mennyi volt törvénytelen, nem szabatos és a törvénytelen születésűek arányát a városokban a valóságosnál magasabbnak mutatja. A városokban ugyanis sokkal több a nemzéseképes korban álló, házassági kötelékben nem élő nő, mint a vidéken, ennél fogva több az alkalom és a lehetőség is törvénytelen

¹ La population française. Paris 1889.

szülöttek nemzésére. Jellemző adat e tekintetben, hogy a budapesti törvénytelen születések csaknem felében (az 1900—1901-ben élve született 12.509 törvénytelen gyermek közül 5.971-nél) az anya házi cseléd volt, tehát olyan foglalkozást üzött, amelynél a törvénytelen születést kizáró férjhezmenés egyuttal a foglalkozásnak és kenyérkeresetnek elvesztésével járna. Helyes a város és vidék szembeállítása tehát csak akkor lesz, ha a nemzéseképes korban lévő egyedül álló nők számához viszonyítjuk a törvénytelen szülöttek számát. Ekkor azt látjuk, hogy

	ezer 15 évesnél idősebb egyedül álló (hajadon, özvegy és elvált) nőre esett törvénytelen szüle- tés az 1900—1901 évek átlagában
az egész országban	30.6
a vidéken	30.0
a törvényhatósági jogu városokban Budapest nélkül	26.6
a törvényhatósági jogu városokban Budapesttel	33.8
Budapesten	41.8

Ezen a helyes alapon véghezvitt szembeállítás szerint már nem oly roppant különbség van Budapest és vidék közt törvénytelen születések tekintetében, mint mikor a törvénytelen szülöttek számát az összes szülöttek számához viszonyítottuk. Akkor ugyanis a vidék a törvénytelen szülöttek aránya tekintetében úgy aránylott Budapesthez, mint száz a 334-hez, míg a most véghezvitt helyes számítás eredménye szerint ez az arány 100 : 139. Ha pedig a törvényhatósági jogu városokat Budapest nélkül vesszük számításba, arra a meglepőnek látszó eredményre jutunk, hogy törvényhatósági jogu városainkban kevesebb a törvénytelen születés, mint a vidé-

ken, amiben kétségtelenül nagy része van vidéki népességünk agrikultur foglalkozásának, amely a háztartásban és a gazdálkodásban az asszonyt nélkülözhetetlenné teszi már a katona kötelezettség idejét megelőző egészen fiatal korban, amikor a nősülés tiltva lévén, a katonai szolgálat teljesítése illetőleg az „állításköteles“ kor betöltése utánig formaszerű összeházasodás nélkül egyszerűen összeállnak a felek s a viszonyukból született gyermekek természetesen törvénytelenek lesznek, az utóházasság által történő törvényesítésig, amely legtöbbszörre be szokott következni. A mienkhez hasonló eredményre jutott Bleicher,¹ aki Poroszországra vonatkozólag azt találta, hogy a törvénytelen születéseknek az említett módon kiszámított hányada a legnagyobb városokban csak kevéssel nagyobb, az összes városi népességben azonban valamivel még kisebb, mint a vidék népességében.

A nagyvárosok törvénytelen születési hányadának helyes megítélése végett a már előadottakon kívül számításba kell még vennünk egyes helyeken a szülészeti klinikákat, amelyek a vidékről a városba vonzzák a szülés előtt álló anyákat, akik vidéken fogamzott törvénytelen gyermeküket a városban hozzák világra s ezzel a város törvénytelen szülötteinek számát szaporítják. Hasonló hatással vannak azok az anyák, akik szegényük eltitkolása végett törvénytelen gyermeküket megszülni a városba jönnek, ahol az ilyen anyák ellátásával üzletszerűleg foglalkoznak a kishirdetések rovataiban sűrűn felbukkanó „tanácsot és segélyt titoktartás mellett nyújtó“ egyének. A törvénytelen születések erkölcsi hatásának mérlegelésénél fontos végül Levasseur többször idézett munkájában tett ama kijelentése, hogy a párisi törvénytelen szülöttek tekintélyes része liaisonból származik, amely ott teljesen elfogadott viszony s a belőle származott gyermekekre eredetük törvénytelen voltából hátrány nem háramlik.

¹ Die Eigentümlichkeiten der städtischen Natalitäts und Mortalitätsverhältnisse. Budapest 1894. (Nemzetk. demogr. kongr.)

Egyik elvitathatatlanul káros következése a városokba özönlésnek a mai viszonyok között a lakók összezsufolása a lakásokban, amiről úgy a hazai, mint a külföldi adatok meggyőző bizonyságokkal szolgálnak. Így pl. hazánkban az 1900. évi népszámlálás szerint esett egy házra lakófél

a vidéken	5. ₆
a thj. városokban .	13. ₃
Budapesten	44. ₁₅

Ausztriában ¹ egy lakott házra esett:

	lakófél	lakó
az 500-nál kevesebb lakosu községekben	1. ₂₉	6. ₁₉
500—2.000 . . . . „ . . . . „	1. ₃₅	6. ₄₂
2.000—5.000 . . . . „ . . . . „	1. ₆₁	7. ₁₂
5.000—10.000 . . . . „ . . . . „	2. ₂₁	10. ₁₄
10.000—20.000 . . . . „ . . . . „	2. ₉₃	13. ₆₃
20.000-nél több . . . . „ . . . . „	6. ₈₁	31. ₆₆

Minél nagyobbak tehát a községek, annál több lakó esik egy-egy házra, ami különösen a huszezer lelket meghaladó népességű községeknél jut jellegzetes kifejezésre.

A németbirodalmi statisztika szerint ² Berlinben 46.₃₇ míg Poroszországban csak 9.₅₇ lakó jut egy-egy lakott házra.

Különös figyelmet érdemelnek azonban az angol statisztika adatai, ³ amelyek a városi és vidéki kerületek lakásviszonyait egymással szembeállítva igen tanulságos világításban mutatják be s a túlszűfolttság tekintetében becses felvilágosításokat nyújtanak. Látjuk pl. ez adatokból, hogy 1901-ben egyszobás lakásokban élt minden 1000

¹ Österreichische Statistik. LXIII. B. 1. Heft. Wien, 1902.

² Statistik des deutschen Reiches. Neue Folge. B. 150. Berlin, 1903.

³ Census of England and Wales. 1901. General Report. London, 1904.

lakos közül a városi kerületekben 20, a vidéki kerületekben ellenben csak kettő. Zsúfolt, vagyis olyan lakásokban, amelyekben egy szobára kettőnél több lakó esik, a városi lakosság 8.90 százaléka élt, a vidéki lakosságnak csak 5.84%-a. Még sötétebb színben látjuk a városi kerületeket, ha meggondoljuk, hogy éppen a legkisebb, egyszobás lakások tekintetében, — amelyekben a túlszufoltság egészségre és erkölcsre káros hatásai a legerősebben érvényesülnek (kétszobás lakásban végre lehet rá módot találni, hogy az egyikben a családhoz tartozók, a másikban az idegenek, az egyikben a férfiak, a másikban a nők legyenek elhelyezve, míg a pusztán egy szobából álló lakásokban erre nincs mód), — a legnagyobb a különbség a város és vidék között, amint ezt a következő adatok mutatják:

A túlszufolt lakások nagysága	Túlszufolt lakásokban élt a népesség százalékában kifejezve		
	Angliában	a városi kerületekben	a vidéki
1 szobás . . .	0.76	0.95	0.09
2 „ . . .	2.72	3.07	1.54
3 „ . . .	2.48	2.63	1.98
4 „ . . .	2.24	2.25	2.23
összesen . . .	8.20	8.90	5.84

Hogy a túlszufolt lakásokat joggal mondhatjuk a városi élet egyik legsötétebb oldalának, világossá lesz mindenki előtt, aki számításba veszi a túlszufolt lakásokból származó morális (férfiak és nők, serdültek és serdületlenek, idegenek és családbeliek együtt lakása) és egészségügyi (piszok, rossz levegő, fertőző betegségek továbbterjedésének megkönnyítése stb.) hátrányokat. Hogy valóban mily szembetűnő oksági kapcsolat van a túlszufolt lakás és halandóság között, azt éppen fővárosunk adataiból tanulhatjuk meg, amelyek szerint:

Amiből szintén teljes határozottsággal megállapítható, hogy a halálozás nagysága a túlszufaltsággal egyenes arányban nő. Ebben kétségkívül része van a túlszufaltság sui generis káros hatásain kívül annak is, hogy a túlszufolt lakásokban a népesség legszegényebb, tehát legszegényebben táplálkozó s így legkevesebb ellenálló erejű, továbbá legműveletlenebb és így az orvostól legjobban idegenkedő és utasításainak helyes voltát legkevésbé belátó része él.

Mielőtt azonban a túlszufolt lakásoknak, a városi élet ez egyik legszomorubb jelenségének tárgyalásától elbucsnánk, kötelességünk rámutatni arra a kedvező fordulatra, amely — mint a városi élet számos más visszasságának enyhítése körül — a lakásügy tekintetében is beállott. Részint az éberebb hatósági felügyelet (a túlszufolt lakásokban élők kitelepítése), részint a társadalom felébredt öntudata (munkáslakások építése), részint a városok határain kívül lakást is megengedő gyors és olcsóbb közlekedés — úgy látszik — csökkenti a túlszufaltságot és káros következtéseit. Legalább erre következtethetünk abból, hogy pl. Budapesten 1890-ben a népességnek még 13.2%-a, 1900-ban már csak 10.8%-a élt túlnépes lakásokban; meg hogy Anglia városi kerületeiben 1890-ben még 12.3, 1900-ban már csak 8.9% volt a túlszufolt lakásokban élők arányszáma.

Áttérve már most a gazdasági téren éreztetett hatásaira a városokba való tödulásnak, legelőször azzal a váddal kell foglalkoznunk, hogy a városokba sereglő nép elvesztésének a vidék mezőgazdasága adja meg az árát a munkáskezek elvonása által támadt munkáshiánynyal és a mezőgazdasági munkabéreknek oly magasra szöktetésével, amely a kisebb gazdák részére munkások alkalmazását lehetetlenné teszi.

Hogy ez a jelenség csakugyan fennforog, azt nemcsak nálunk a mezőgazdasági munkaidény kezdetével mindig megújuló panaszok a munkások hiányáról és a mezőgazdasági munkabérek magas voltáról teszik való-

szinüvé, de több külföldi államban: így a németországi szociálpolitikai egyesület által végzett kutatások és a New-York állam mezőgazdasági hanyatlásának okait fürkésző vizsgálatok¹ eredménye is bizonyítja.

Nem lehet eltagadni, hogy a vidék népének ez a nagy „exodus”-a mértéken túl menve hasonló hatásokat idéz elő, mint a szabályos működésében megzavart vérkeringés, amely a test egyik részébe túlságos bőven ereszt a vért, a többi részekről azonban elvonja azt. Azonképen a mértéken túl menő bevándorlás a városokba a vidéktől a szükséges munkáskezeket is elvonja s a városokba nagyobb munkáshadat sodor, mint amennyit a gazdasági szervezetbe ott be lehetne illeszteni, amiből egyrészt a munkabéreknek a nagy munkásínalat által az ár törvényének erejénél fogva szükségképen való lenyomása és a munkásélet standardjának a leszállítása áll elő, másrészt a munkátlan, elzüllött és rosszra fogékony proletariatusnak a városokban lézengő csoportja, amelynek a városok morális életének sötétre festésében oly nagy szerepe van.

Sőt e bevándorlás ujabban nem is szorítkozik csupán az alsóbb rendű foglalkozást űzőknek a városokba tódulására, a kíváncsnál nagyobb vonzóerővel hatnak a városok ma már az értelmiségi foglalkozású egyénekre is. Jellemző és közegészségügyünk állapota szempontjából egyben szomorú tanubizonyysága ennek az, hogy 4920 orvosunk közül 2029 törvényhatósági jogú városainkban folytat gyakorlatot, ami 41.24 %-nak felel meg, holott törvényhatósági jogú városainkban összes népességünknek csak 10.7 %-a lakik. Egyedül Budapesten 1.283 orvos működik, az ország összes orvosainak majdnem egy negyedrészét, míg pl. egész Bács-Bodrog vármegye nagy területén csak 111, sőt az ország legnagyobb vármegyéjében Pest vármegyéjében is, amelynek közel 100.000-rel

¹ Growth of Cities, Weber, New-York 1899.

volt több lakosa, mint Budapestnek, mindössze 219.¹ Így a városokban nemcsak a tanulatlan munkásokból, de újabban már az értelmiségi foglalkozást űzőkből is jelentékeny proletariátus verődik össze s a városokban mutakozó értelmiségi erőpazarlásnak a vidéken a társadalmat vezető, népet irányító értelmiségi középosztályhoz tartozók kellő számának hiánya a szomorú ellenképe. Ez a tünet pedig ha általánosságban mindenütt baj, ahol felüti a fejét, kivált nálunk, a mi speciális viszonyaink közt nagyon sajnálatos jelenség s teljesen igazat adunk Földesnek,² aki a vidéki népességnek a városokba mértéken túl való tódulásáról azt mondja: „Közgazdasági és társadalmi tekintetben komoly megfontolást érdemlő tünetmenny ez, különösen emberben és munkában oly szegény országban, mint a mienk.“

Meg kell azonban gondolnunk, hogy a vidék mezőgazdaságának munkásszükséglete sem egyenletes: a munkaszezon idejében a munkáskezek nagy tömegét kívánja meg, munkaszünet vagy rossz termés idejében meg csak nagyon kevés embernek tud kenyeret adni, ami egyes helyeken az újabb időben annál érezhetőbb, mert a gyár-
ipar a mezőgazdasági népességnek téli foglalkozásául szolgáló háziipart tönkre tette. Természetes tehát, hogy a nép — egyéb okokat nem tekintve — már azért is szívesen hagyja ott a városok kedvéért a vidéket, mert a városnak a természet kényétől kevésbé függő egyenletesebb gazdasági élete állandóbb, biztosabb megélhetést nyújt neki az év egész folyamán, mint a fluktuáló munkásszükségletű vidék. Vegyük emellett még számításba azt is, hogy a vidék munkáshiányának csak egy része

¹ A m. kir. kormány 1903. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés. Budapest, 1904.

² *Földes*: Városaink és a városi lakosság életviszonyai. Értekezések a nemzetgazdaságtan és statisztika köréből. II. k. 3. sz. Budapest, 1883.

származik a városokba tódulástól, a vidéki munkáskezekben előálló hiánynak egy másik, talán tekintélyesebbnek mondható része helyenkint (igy nálunk is) az ország határát átlépő kivándorlás rovására írható.

De ha okoz is kárt a mezőgazdaságnak a szükséges munkáskezek elvonása által a városi élet föllendülése, az is bizonyos, hogy ezt a kárt sokszorosan ellensúlyozza a városok óriási jelentősége és haszna az ipari termelés, a kereskedelem, az üzleti élet fejlesztése s általában a nemzeti jövedelem fokozása terén, amelynek meggyőző példáit láttuk az Egyesült-Államok városi iparának ismertetésénél. Sőt nemcsak hasznos a városi élet, de egyenesen nélkülözhetetlenül szükséges is a társadalmi fejlődés szempontjából, minden egyébtől eltekintve, már azért is, mert csak a városi élettel összenőtt industrializmus teszi lehetővé a föld területének változatlan nagyságán az emberek növekvő számának a megélhetését. Találón mutat rá Goldstein,¹ hogy Anglia mezőgazdasági countijainak népessége 1801-től 1901-ig csak megkétszereződött s még ezt a növekvést is részben a városok vagyonos fogyasztóinak lehet köszönni s hogy ha Anglia megmaradt volna mezőgazdasági államnak, 1891-ben 28 millió helyett legfeljebb 16 milliónyi népessége lett volna, hiszen ha kizárólagosan mezőgazdasági termelést űz, 28 millió embert nem is tudna eltartani. De nem is lehet a városokat a mezőgazdasági fejlődés gátjainak tekinteni. Sőt a városi élet föllendülése a mezőgazdaság fejlődésének is emeltyüje, amin ezt már Smith Ádám is világosan fölismerte és szabatosai formulázta: a városok a vidék legjobb fogyasztói és „ösztlőkölői” intenzivebb gazdálkodásra és újításokra a mezőgazdaság termelés terén és az angol parlamenti bizottságok jelentései arról tanuskodnak, hogy a sokáig tartó mezőgazdasági válságot egyedül London és az ipari városok körülfekvő vidékek állották ki inség és szűkölködés nélkül.

Az is bizonyos — hogy a városi életnek egy másik

¹ Berufsgliederung und Reichtum. Stuttgart, 1897.

fölpanaszolt hátrányára térjünk, — hogy a legdúsabb gazdagságot a legsiralmasabb nyomorral falaik között egyesítő városokban az osztályellentétek rendkívül ki vannak élesedve, de másfelől a munkástörvényhozás és a munkásmozgalmak története azt is megmutatja, hogy csak a városokban tömörülő nagy számuk adott a munkásoknak és egyesületeiknek erőt és nyomatékot jogos követeléseik teljesítésének kivívására és az is szemmel látható tény, hogy ma is a városokból indul ki és bennük legelővlenebb az a mozgalom, amely helyzetük további javítására irányul. És ha e törekvéseknek van már valami kézzelfogható eredménye, az legfőképpen a városokban érezhető, nem pedig a városok rovására annyit dicsért vidéken. (Hasonlitsuk csak össze pl. egy fővárosi és egy vidéki cseléd életmódját, akár a munka minősége és időtartama, akár fizetés, a bánásmód, a „kimenők“, a szórakozások stb. tekintetében.) És ha a jogrend nem is szabályozta még kellőképpen a legsalsóbb osztályok helyzetét, a társadalom épen a városokban fejti ki a legéberebb tevékenységet az elnyomottak és szerencsétlenek bajainak és szenvedéseinek orvoslásában vagy legalább enyhítésében, szinte kimeríthetetlennek tetsző segélyforrásokból megteremtve és fenntartva a menedékhelyet, orvost, gyógyszerőt nyújtó, a melegedő, a levesosztó egyesületeket, árvaházakat, kórházakat stb., amelyeknek a vidéken hírük sincs.

Fontos és hasznos osztályrészük van a városoknak a műveltség terjesztésében. Lakosaik már alapvető műveltség dolgában is magasan állanak a vidékiek fölött: az egész országban a lakosság $51\frac{0}{6}\%$ -a, a vidéken $49\frac{4}{4}\%$, a törvényhatósági jogu városokban $70\frac{0}{0}\%$ -a, Budapesten meg $77\frac{2}{2}\%$ -a a lakosságnak tudott írni-olvasni. Ausztria sudeti tartományjaiban az analfabéták aránya a következő:

Analfabéta volt

az 500-nál kevesebb	} lak. községek.	19.90
az 500— 2 000		19.81
a 2.000— 5.000		19.32
az 5.000—10.000		18.67
a 10.000—20.000		18.10
a 20.000-nél több		14.10

Világosan kiolvashatjuk ebből azt a szabályt, hogy az analfabéták száma fordított arányban van a községek nagyságával. Azonban nemcsak az iskola nyújtotta elemi műveltség, az irni-olvasni tudás dolgában szárnyalja túl a város a vidéket: az iskolában szerzett ismereteket kiegészítik a városokban a foglalkozás, a társaság, az utca, a tudományos intézetek, a felolvasások stb. révén kínálkozó tapasztalatok és tanulságok. A városok a haladásnak valószínűségei; bennük van felhalmozva mindaz, amit valamely korban az emberi ész és emberi kéz mint az adott viszonyok közt egyáltalában elérhetőt kigondolhatott és megalkothatott. Falaik közt van leszűrődve az emberi tudás eredményeinek és az emberi tehetség termékeinek az az objektív összessége, amit a legkiválóbb elmék egész sora az irodalom, a művészet, a tudomány, a technikai vívmányok stb. terén fölhalmozott. Ok a kultúra középpontjai, a tudás, haladás és felvilágosodás szelleme belőlük árad, belőlük sugárzik a vidékre is és egészen helyesen fogta fel városaink kulturális jelentőségét egyik régebbi írónk: Hetényi is, aki akadémiai pályamunkájában¹ azt mondja, hogy „a városok nemcsak tükrei a nép műveltségének, hanem elsőrangú és hatalmas eszközei is“.

Mindezek mellett nálunk a városoknak a magyar nemzeti állam kiépítésében is fontos és dicsőséges szerep jut: a magyarság diadalmas terjeszkedése, a népességnek nemcsak érzésben, de nyelvben is magyarrá válása a gazdasági és szellemi életünk középpontjait alkotó s állami létünkben a népességük számbeli erejénél tetemesen nagyobb súlyú városokban halad legrohamosabban. Ime:

¹ *Hetényi*: Honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejlésére és csinosbulására. A m. tud. akadémia történettudományi pályamunkái. I. k. Buda, 1841.

	a magyar szaporodása (+) v. %o-okban 1880—1900-ig	a nem magyar anyanyelvűek fogyása (--)
a járások népességében . . .	+ 26.5	+ 11.8
a rend. tan. vár. népességében	+ 38.8	— 1.9
a thj. városok népességében .	+ 85.6	+ 4.6
a th. és r. t. v. népességében együtt	+ 62.6	+ 1.7

Ez arányszámok mellé, amelyekből a városi népességben a magyarság hatalmas gyarapodása mellett az idegen ajkuak stagnálása világosan látható, még csak a városainknak a magyarság terjesztésében jutott osztályrész nagyságát élénken megvilágító azt az adatot állítjuk, hogy husz év alatt összes városainkban a magyarok száma 850 ezerrel lett több, a nem magyaroké meg csak 12 ezerrel.

Végezetül összefoglalva mindazt, amit a városok jelentőségéről és hatásáról előadtunk, egészben véve azt mondhatjuk, hogy — mint majdnem mindenütt — a városok életében és hatásaiban is együtt jár a fény az árnyékkal. A vidék munkáskezeinek a városi középpontokba tömörülése nélkül elérhetetlen maradt volna a legujabb kornak az a mesébe illő gazdasági és szellemi föllendülése, amely milliók megélhetését, az emberek egyenlőségét hirdető demokratikus eszmék terjedését, a kultúra áldásainak szertehordását s az emberiség haladásának történetében új meg új korszakok megnyitását¹ biztosítja. Nincs benne kétség, hogy a vidék szülőtteinek a városban végzett munkájukért a város anyagi ellenszolgáltatáson kívül kiműveléssel, kicsiszolással fizet, részeseivé teszi őket az emberi kultúra, a haladás kincseinek. A szülőföldjükre visszatérő vidékiek, a sajtó, a közlekedés eszközei révén a művelődés a városokból határaikon túlra is kisugárzik és így nemcsak önmaguk-

¹ „Mint minden egyéb tekintetben, a politikai alkotás, szervezet és reform tekintetében is, nagyvárosokból indult ki mindig és mindenütt a kezdeményezés, s ezekben ülte az államrendező emberi szellem mindig első s korszakokat nyitó diadalait.” (Kautz: A városok keletkezésének törvényei. Budapesti Szemle 1882.)

ban, falaik között egyesítik az emberi ész legnagyobbívűbb vívmányait, de a műveltség vidéken való terjedésének is apostolaivá válnak.

Csakhoggy az anyagi és szellemi téren elért emelkedésnek és haladásnak — mint láttuk — gyakran erkölcsi hanyatlás, a moralitás sülyedése az ára. A vidék egyszerű tanulatlan fiai a városokban a művelődéssel együtt az erkölcstelenség csiráit, az igényeknek mértéken túl való csigázására való hajlandóságot is magukba szívják s a félműveltség veszedelmes következményekkel járó mótelye is megfertőzi őket. Ha azonban helyesen akarunk itélai, két dolgról nem szabad elfeledkeznünk. Az egyik az, hogy a városi élethez ma tapadó káros következmények nem föltétlen és szükségképen való járuléka a városi életnek, sőt ellenkezőleg legnagyobb részüknek véget vethet a városok jogi és erkölcsi rendjének észszerűbb és tisztességesebb szabályozása, amelynek megvalósulását a jobb belátástól, tisztultabb felfogástól és bölcsesbbé tevő tapasztalástól a jövőben joggal várhatjuk. (A tulzsufolt lakásokat pl. a városok határain túl lakást lehetségessé tévő gyors és olcsó közlekedés és munkáslakások építése meg — természetesen — kellő egészségügyi felügyelet, a testi gyengeséget a játszóterek, szabadnapok, egészséges, testedző játékok és sportok, az osztályellentéteket a humanitarismus, mindkét fél érdekeinek kölcsönös belátása és méltánylása szüntethetik meg — és így tovább.) A másik dolog pedig, amelyről elfeledkeznünk nem szabad az, hogy dicsérjük vagy gáncsoljuk bár a városok életét, a társadalomgazdasági fejlődés eredményei ök, amelyeket elenyésztetni nekünk, akik csak epizód-szereplők vagyunk a fejlődés nagy folyamatában, nem áll módunkban. Csak azt tehetjük, hogy kinövéseiket lenyesegezzük, hasznaikat és áldásos gyümölcseiket szaporítsuk s ezzel a városokat nemcsak a tudásnak és haladásnak, de az erkölcsi élet magasabb rendjének is színtereivé tegyük.